

Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemine Dair Eleştiriler

Criticisms of the Sultan III. Murad Period in Mehâsinü'l-Âdâb

Süleyman Lokmacı*^{ORCID}

Öz

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb* adlı eseri, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik çöküşün çarpıcı bir tablosunu sunmaktadır. Özellikle Sultan III. Murad döneminde derinleşen rüşvet, liyakatsiz atamalar, saray entrikaları ve ilmiye sınıfındaki ahlaki yozlaşma gibi sorunlar, Âlî'nin kaleminden keskin bir eleştiriye tâbi tutulmuştur. Bu çalışma, eserin hem teorik bir ahlak ve siyaset metni hem de Osmanlı bürokrasisinin işleyişindeki aksaklıkları teşhis eden bir eleştirel inceleme olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmada, tarihsel eleştiri ve içerik analizi yöntemleri bir araya getirilerek *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın, dönemin siyasi ve sosyal yapısı içindeki yeri ve önemi incelenmiştir. Eserin yazıldığı dönemdeki siyasal ve toplumsal dinamikler göz önünde bulundurularak, Sultan III. Murad dönemi ve Osmanlı bürokrasisindeki yozlaşma, rüşvet ve ilmiye sınıfındaki çöküş gibi sorunlar derinlemesine analiz edilmiştir. Âlî'nin eleştirileri, metin içi analiz yöntemiyle değerlendirilerek dönemin diğer kaynakları ve literatürle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, eserin hem teorik hem de pratik yönlerinin anlaşılmasına olanak tanıyarak, eserin Osmanlı Devleti'nin idari yapısındaki aksaklıklara ilişkin somut gözlemler sunduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, III. Murad, Gelibolulu Mustafa Âlî, Mehâsinü'l-Âdâb, Devlet Yönetimi.

Abstract

Gelibolulu Mustafa Âlî's *Mehâsinü'l-Âdâb* presents a striking depiction of the political, social, and economic decline of the Ottoman Empire during the second half of the 16th century. The work delivers sharp criticism of issues such as corruption, unmerited appointments, palace intrigues, and moral decay within the ilmiye class, particularly during the reign of Sultan Murad III. This study reveals that the text serves both as a theoretical treatise on ethics and politics and as a critical examination of the dysfunctions within the Ottoman bureaucracy. By employing historical criticism and content analysis, the research explores the significance of *Mehâsinü'l-Âdâb* within the sociopolitical context of its time. It provides an in-depth analysis of problems like corruption, bribery, and the decline of the ilmiye class during Sultan Murad III's reign, considering the political and societal dynamics of the era. Âlî's critiques are evaluated using textual analysis, which is then compared with other contemporary sources and literature. This comparative approach highlights both the theoretical and practical dimensions of the work, demonstrating that it offers concrete observations about the flaws in the administrative structure of the Ottoman state.

Keywords: Ottoman Empire, Sultan Murad III, Gelibolulu Mustafa Âlî, Mehâsinü'l-Âdâb, State Governance.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Erzurum Teknik Üniversitesi suleyman.lokmaci@erzurum.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 5

Başvuru / Submitted: 29 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 3 Mayıs 2025

Atif / Citation: Lokmacı, S. "Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemine Dair Eleştiriler", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 26-55.

Giriş

Gelibolulu Mustafa Âlî (ö.1600), 1541 yılında Gelibolu'da zengin bir tüccarın oğlu olarak dünyaya geldi. Ailesi, Osmanlı toplumunda ticaret, ilmiye ve tasavvufi çevrelerle derin bağlara sahip bir geçmişe sahiptir. Babası Ahmed, varlıklı bir tüccar olup, o dönemde ilmiye mensupları ve önde gelen tüccarlara verilen “*Hoca*” unvanını taşımıştır. Ahmed’in ticaretle uğraştığına dair en önemli ipuçlarından biri, Mustafa Âlî’nin babası için yazdığı tarih düşürme beyitlerinde ticarete dair imgeler kullanmasıdır. Bu, onun reaya sınıfına mensup bir vergi mükellefi olduğunu göstermektedir.¹

Mustafa Âlî’nin annesinin adı bilinmemekle birlikte, Nakşibendi tarikatının önemli bir şahsiyeti olan Şeyh Muslihiddin’in (ö.1575) torunudur. Bu durum, ailenin dini ve sosyal çevresine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Nakşibendi tarikatı, 16. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda büyük bir nüfuza sahipti ve özellikle üst düzey bürokratlar arasında yaygın olarak takip ediliyordu. Ailenin Gelibolu ile olan bağlantısı da bu şehrin Osmanlı’nın önemli bir dini ve kültürel merkezi olmasıyla ilişkilendirilebilir. Şeyh Muslihiddin, Nakşibendi tarikatının önemli simalarından Seyyid Ahmed Buharî’nin (ö.1516) halifesi olup, tarikatın öğretilerini geniş bir çevreye yaymıştır. Şeyh Muslihiddin, uzun yıllar İstanbul’daki Emir Buharî Tekkesi’nde bulunmuş ve burada vefat etmiştir. Şeyh Muslihiddin’in Gelibolu’da geçirdiği yıllar ve burada kurduğu ilişkiler, Âlî’nin ailesinin bölgedeki dini çevrelerle olan bağlarını güçlendirmiştir.²

Âlî’nin büyük dayısı Derviş Çelebi, ilmiye sınıfına mensuptu. Müderrislik ya da kadılık gibi yüksek ilmiye görevlerine ulaşamayan Derviş Çelebi, Şehzade Camii’nde hatiplik yapmış, Sultan I. Süleyman’ın (1520-1566) dikkatini çekmiş ve padişahın imamı olarak atanmıştır. Padişahın lütfuna mazhar olan Derviş Çelebi, daha üst bir göreve atanmasa da I. Süleyman’ın vefatına kadar görevine devam etmiş ve sonrasında saraydan uzaklaştırılmıştır. Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde ise küçük bir maaş bağlanarak Mekke’ye çekilmiş, orada hayatını kaybetmiştir.³

Mustafa Âlî’nin devşirme kökenli ve Boşnak asıllı olduğu iddia edilmektedir.⁴ Âlî’nin *Künhü’l-Ahbâr* adlı eserinde, büyük makam sahiplerinin, emirlerin ve vezirlerin çoğunlukla Hristiyan kökenli olmasına ve peygamber soyundan gelen soylu ve şerefli insanların ise yoksulluk içinde yaşamalarına yönelik eleştirileri bulunmaktadır. Bu eleştiriler, Âlî’nin kendi kökeni hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Zira, eğer Âlî devşirme kökenli olsaydı, bu tür bir eleştiride bulunmak yerine, mevcut düzene uyum

¹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 12-14.

² Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, 15-16.

³ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, 16-17.

⁴ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Hayatı ve Eserleri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 1-2.

sağlama eğilimi göstermesi beklenirdi. Aksine, Âlî'nin bu eleştirileri, onun peygamber soyundan geldiğine inandığını düşündürmektedir.⁵

Zekâsı ve edebî yeteneğiyle dikkat çeken Âlî, ailesinin sağladığı imkanlarla henüz altı yaşında medrese eğitimine başladı. Eğitim hayatı boyunca Habîb-i Hamîdî, Gelibolulu Sürûrî⁶ (ö.1652), Sinan Halife⁷ (ö.1578) ve Pîr Mehmed Dede⁸ (ö.1580) gibi döneminin önemli alimlerinden ders aldı.⁹

Mustafa Âlî, ilk eseri olan *Mihr ü Mâh*'ı telif ederek zamanının ulemâ, üdeba ve şuarâsı arasına girdi. Eserini sunduğu Şehzade Selim (1566-1574) tarafından divan kâtibi olarak atanması, kendisine olan özgüvenini artırmış ve herkesten üstün olduğu gibi bir duyguya kapılmasına neden olmuştur. Tercümesini yaptığı *Minhâcû's-Sülûk ilâ Âdâbı Sohbeti'l-Mülûk*'ün müellifi olan Câhiz'i¹⁰ (ö.869) “*Gereğinden fazla ayrıntıya girmekle ve eseri düzenleme konusunda özen göstermemekle*” eleştirmiş, “*Müellifler her sözün faydalısını beyan etmelidirler. Özellikle padişahların meclislerinin nakli o konuda bilgi sahibi kimselere özgüdür*” diyerek bu konunun Câhiz'i aştığını ima etmiştir.¹¹ Arap edebiyatının en önemli nesir yazarlarından birisi olarak kabul edilen Câhiz'e yönelik yaptığı bu eleştiri ve küçümseme Mustafa Âlî'nin kendine duyduğu özgüveni ve kibrini göstermesi açısından önemlidir.

Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ın telif sebebini açıklarken kaleme aldığı şu satırlar, kendisine duyduğu özgüvenin somut bir diğer örneğini teşkil etmektedir: “*Böyle bir giriş yazabilen biri var mı acaba? Sanki bağımsız bir eser, gayb âleminden seçilmiş bir yazı gibi duruyor. İbn Hanbel (ö.855), İbn Esîr (ö.1233), İbn Kesîr (ö.1373), İbn Cerîr (ö.923) gibi büyük âlimler dahi böyle bir yaratıcılığa ulaşamamış, bu sanatın benzerini sunamamışlar. Kalemi, evrensel aklın mimarı gibi ölçülü ve düzenli; nice öğrenci ona hayran kalmış. Zemini kelimeler, tavanı ise anlamlarla inşa edilmiş; her*

⁵ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 99.

⁶ Sürûrî, Muslihuddin Mustafa Sultan I. Süleyman'ın büyük oğlu Şehzade Mustafa'nın hocalığı görevinde bulunmuştur. Çevresinde bir veli olarak kabul edilen Sürûrî, döneminin önemli mutasavvıflarındandır. Bununla birlikte Sultan I. Süleyman devrinin en meşhur ve en velûd şârihi olarak kabul edilir. Detaylı bilgi için Bkz. İsmail Güleç, “Sürûrî, Muslihuddin Mustafa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 38, (İstanbul 2010), s. 170-172.

⁷ Asıl adı Sinâneddin Yusuf'tur ve muhaşşî lakabı ile tanınmaktadır. Sultan I. Süleyman'ın hocası Hayreddin Efendi'ye mülâzımlık yapmış ve 1522 yılından itibaren Gelibolu, Edirne ve İstanbul'da Sahn-ı Semân'ın da aralarında bulunduğu bazı medreselerde müderris olarak görev yapmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Eyüp Said Kaya, “Sinan Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 37, (İstanbul 2009), s. 228-229.

⁸ Pîr Mehmed Dede, hüsn-i hattı babasından meşkederek icazet almış, onun vefatından sonra ise amcası Mustafa Dede'den istifade ederek Şeyh Hamdullah Ekolünde eşsiz bir hattat olmuştur. Bkz. “Pîr Mehmed Dede”, <https://www.ketebe.org/sanatkar/pir-mehmed-dede-719> (Erişim tarihi: 09/07/2024).

⁹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydını ve Bürokrati*, 19-20.

¹⁰ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî. Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri olarak kabul edilmektedir. Câhiz hakkında detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “Câhiz”, TDV İslam Ansiklopedisi, 7, (İstanbul 1993), s. 20-24; Yusuf Şevki Yavuz, “Câhiz”, TDV İslam Ansiklopedisi, 7, (İstanbul 1993), s. 24-26.

¹¹ Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Âdâb*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Koleksiyon no: 04224 vr. 1^b.

köşesi, kendi içindeki ahenkle donatılmış. Nesri, tıpkı bir tarlanın dümdüz yüzeyi gibi, her beyti ise eşsiz birer saray. Hikayeler, kara toprakta yeşeren ekinler gibi duruyor; anlamlar, sanki savaşçılarıyla birlikte harekete geçmiş. Bu eser, yeniden inşa edilmiş ve koruma altına alınmış bir ev gibi, Allah bu yapıyı inşa edenlere bereket versin. Ne büyük bir övgüyü hak ediyorsun, ey Âlî! Rabbin senin değerini yükseltsin. Sen, ölülerin adlarını diriltirken, kendin de kıyamete kadar yaşamaya devam et. Kim böylesine güzel eserler kaleme alabilir ki? Kim bu kadar özlü ve derin anlatımla haberleri sunabilir? Bilgin daim olsun, şanın güneş gibi parlansın.”¹²

Özgüveninin bir tezahürü olarak, henüz yirmi yaşındayken Sultan I. Süleyman'dan müderrislik veya kadılık isteyen Âlî'nin bu talebi padişah tarafından uygun görülmemiştir. Sahip olduğu kültür birikimi ve edebî kudretine rağmen yaratılışında bulunan mevki, servet hırsı ve kibri yüzünden çevresindeki insanlar tarafından sevilmeyen¹³ Âlî'nin talepleri her defasında geri çevrilmiş, elde etmek istediği makam ve mevkilere ulaşması mümkün olmamıştır.¹⁴

Tarih, siyaset, edebiyat, din ve tasavvuf alanlarında onlarca eser kaleme alan Mustafa Âlî daha çok genel bir dünya tarihi olan *Künhü'l-ahbâr*'la¹⁵ tanınmaktadır.

¹² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 73-74.

¹³ Selânikî Mustafa Efendi, tarihinde yer verdiği ve oldukça alaycı olan bir nazirede Gelibolulu Mustafa Efendi'yi hicvetmiştir. Onu nankörlükle ve basit çıkarlar uğruna haysiyetini kaybetmekle suçlamış, “*Sana mansup gerekmez, hikâye anlatmak senin için daha uygun*” diyerek kişisel yeteneklerini küçümsemiştir. Selânikî Mustafa Efendi'nin bu nazireyi yazması, edebî bir meydan okuma olarak da görülebilir ve dönemin şairleri arasındaki rekabetin sanatsal bir ifadesidir. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), II: 308.

¹⁴ Ahmet Aydın, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Künhü'l-Ahbârının IV. Rükününün Kaynakları*, (Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2023), 7.

¹⁵ Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ifadesine göre dört bölümden oluşan eserin birinci cildi, iki âlemin övücü, insanlığın yaratılma sebebi, Allah'ın yüce peygamberi Hazreti Muhammed'in nurunun yaratılışından başlayıp, ilk insan Hazreti Âdem'in yaratılışına ve cennetten dünyaya inişine kadar olan olayları içerir. Bu bölümde ayrıca milletlerin ve kavimlerin, özellikle Samîler, Süryanîler, Yunanlılar ve Acem topluluklarının tarihine dair bilgilerin yanı sıra, ilk yaratılışla ilgili hikmet dolu, ilginç olaylar anlatılmıştır. Ayrıca, dağlar, denizler, nehirler, ülkeler ve bölgelerin adlarıyla ilgili faydalı bilgiler de bu ciltte yer almıştır. İkinci cilt, kâinatın bir özeti, yeryüzü ve gökyüzü kitaplarının bağlayıcı halkasıdır. “*Eğer sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım*” şeklinde ifade edilen ve “*Seni biz ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*” ayetinde belirtilen özelliklere sahip peygamberlerin en yücesi, Allah'ın sevgili Hazreti Muhammed'in mucizelerle dolu yaratılışı ve hikmet dolu peygamberliğinin haberi, iki âlemi bilgilendiren içerikte yazılmıştır. Bu kitap ayrıca, soylu ve güzel ahlaklı, köklü bir geçmişe sahip olan, beğenilen özellikler taşıyan Arap kabilelerinin övgüye değer davranışlarını anlatır. Özellikle Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi halifelerin, Emevîler ve Abbasîler gibi büyük devletlerin yöneticilerinin, geçmişte yaşamış ünlü Arap komutanlarının, çeşitli alanlarda eserler veren alimlerin, ilim ve gizli ilimler konusunda uzman olan büyük şeyhlerin, kerametleri ve keşifleriyle tanınan dervişlerin ve tıp alanında uzmanlaşmış hekimlerin hayatları ve başarıları bu kitapta detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kitapta sadece Arapların yetiştirdiği filozofların hayatlarına yer verilmiş, diğer milletlerden filozofların hayatları ise bu kitabın konusu dışında tutulmuştur. Üçüncü bölümü, Türk ve Tatar halklarına ait öğretici hikayeler ve haberleri bir araya getirmektedir. Özellikle Oğuz adı verilen sayısız boyun isimleri ve bu boylara ait gerçek hikayeler, acı bir dille anlatılmıştır. Bu

Telif ettiği eserlerde devlet yönetimi hakkında ileri sürdüğü fikirleri Osmanlıların *İbn Haldûn'u* olarak kabul edilmesini sağlamıştır.¹⁶

1. Mehâsinü'l-Âdâb

Eser bir siyaset ve görgü kitabıdır. Mustafa Âli, Kayseri sancak beyi olduğu sırada (1595) Câhiz'in *Minhâcü's-Sülûk ilâ Âdâbı Sohbeti'l-Mülûk*'ünün tercümesine bazı eklemeler yaparak tamamladığı bu eseri dönemin sadrazamı Damad İbrahim Paşa'ya¹⁷ (ö.1601) sunmuştur. *Mehâsinü'l-Âdâb*, daha sonra Osman-zâde Ahmed Tâib (ö. 1724) tarafından "*Telhis-i Mehâsinü'l-edeb*"¹⁸ adıyla düzenlenmiş ve dönemin sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya¹⁹ (ö.1730) sunulmuştur.²⁰

Mustafa Âli, eserinin mukaddimesinde kapı ağası Gazanfer Ağa'ya²¹ (ö.1603) olan bağlılığını ve sadakatini ortaya koymuştur. "*Yüce haremın koruyucusu ve aslanı*" olarak

bölümde, bu boylardan çıkan şanslı ve başarılı hükümdarların hayatları da gerekli olduğu kadar detaylı bir şekilde yazılmıştır. Dördüncü bölümü, bilgi dolu bir hazinenin dördüncü köşesi olarak düşünülebilir. Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlarının hayatları ve başarıları anlatılmaktadır. Bu bölümde yer alan hikayeler ve olaylar, bu devletin yükseliş ve düşüşünü, hükümdarların karakterlerini ve yaptıkları önemli işleri detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle Bizans toprakları ve bu topraklarda yaşanan olaylar, yazar tarafından titizlikle araştırılmış ve güncel bilgilere dayanarak kaleme alınmıştır. Bu bölümde yer alan bilgiler, büyük bir kısmı rivayet yoluyla öğrenilen ve bazıları da belgelerle desteklenen bilgilerden oluşmaktadır. Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 67-70.

¹⁶ Necdet Durak vd., "İbn Haldûn'u Yeniden Okumak: Gelibolulu Mustafa Âli'nin Siyaset Felsefesi Bağlamında XVI. Yüzyıl Osmanlı Siyaset Felsefesi Paradigması," *Dört Öge Dergisi* 5 (2014), 127.

¹⁷ Sultan III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la evlendiği için "Damat" olarak anılan İbrahim Paşa, Lübnan'da çıkan Dürzî isyanının bastırılmasında ve Kanije Kalesi'nin fethinde (1600) önemli rol oynamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Nezih Aykut, "Damad İbrâhim Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), s.440-441.

¹⁸ Osman-zâde Ahmed Tâib, Telhis'in giriş bölümünde Mustafa Âli'yi edebi kurallara uymamakla suçlamaktadır. Tâib'e göre Âli, anlamsız tekrarlar ve gereksiz sözlerle yazıyı uzatarak metnin bütünlüğünü bozmuştur. Yaşlılık ve gaflet nedeniyle süslü ifadelerle, seci ve fıkraya fazlaca önem vererek büyük bir hata yapmıştır. Bkz. Osman-zâde Ahmed Tâib, *Telhis-i Mehâsinü'l-Âdâb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, 1510 nolu nüsha, vr.1^b.

¹⁹ Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la evlendiği için "Damat" olarak anılmaktadır. Lale Devri'nin (1718-1730) en önemli devlet adamları arasında yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. M. Münir Aktepe, "Damad İbrâhim Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), s. 441-443.

²⁰ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âli*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 18.

²¹ Gazanfer Ağa, Osmanlı sarayında özellikle Sultan III. Murad'ın hasekisi Safiye Sultan'la olan yakınlığı sayesinde güçlenmiş dülbend gulamlığı, has odabaşılık ve kapı ağalığı gibi önemli görevlerde bulunmuş hadım bir devşirmedir. Detaylı bilgi için bkz. Esmâ Şahin, "Hamilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019): 168-193; Günhan Börekçi ve Uğur Öztürk, "Gazanfer Ağa Medresesi'nin Açılışı ve Seyfîzâde Ahmed Efendi'nin Müderris Atanmasına Dair Seyyid Lokman'ın Manzumesi: Yeni Nüsha ve Metin," *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023): 4.

tanıttığı Gazanfer Ağa'yı zamanının Büzürcümihr'i²², Has Ayâs'ı²³, Nasîr Tûsî'si²⁴ (ö.1274) ve Ebü'r-Reyhân'ı²⁵ (ö.1061?) olarak nitelendirerek yüceltmiş, “*Onun gibi bir koruyucum olmasaydı köpekler bile halime gülerdi*” diyerek kendisi için ne kadar önemli biri olduğunu vurgulamıştır. Bu hususlar eserin Gazanfer Ağa'nın teşviği ile yazılmış olabileceğini akla getirmektedir.²⁶ Zira Gazanfer Ağa birçok müellifi himaye etmiş ve bu sayede yüksek bir ilim ve sanat zevkinin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Onun himaye ettiği isimler arasında özellikle Ganî-zâde Nâdirî (ö.1627), Şerîfî, Filibeli Vecdî (ö.1599), Azmî-zâde Hâletî (ö.1631), Medhî (ö.1598) ve Gelibolulu Mustafa Âlî bulunmaktadır.²⁷

Katalog taraması sonucunda, Hasan Saiyaf tarafından hazırlanmış *Mehâsinü'l-edeb (İnceleme-Metin)* başlıklı bir yüksek lisans tezine ulaşılmıştır. Ancak incelemeler sonucunda, tezin Osmanzâde Ahmed Tâib'in *Telhîs-i Mehâsinü'l-edeb* isimli eserine ait bir nüsha üzerine inşa edildiği tespit edilmiştir. Hasan Saiyaf, çalışmasının giriş kısmındaki bilgileri yanlış yorumlayarak, bu eserin Gelibolulu Mustafa Âlî'ye (ö. 1008/1600) ait olduğunu düşünmüştür. Oysa Tâib, eserin giriş bölümünde, Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb* adlı eserinin özetini oluşturduğunu ve bu sürece dair bilgiler sunduğunu ifade etmektedir.²⁸

²² Emrah Dokuzlu, *Alâî B. Muhibbî Eş-Şirâzî'nin “Düstûru'l-Vüzerâ” İsimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 74-75.

²³ Gazneli Mahmut'un (ö.1030) en güvendiği adamlarından biri olan Ayâs, (Ayaz), zekâsı ve sadakatiyle tanınmıştır. Hayatı ve kişiliği doğu edebiyatlarında sıkça işlenen bir motif haline gelmiştir. Akıl, feraset ve bilgi konularındaki üstünlüğü, onu dönemin en dikkat çekici şahsiyetlerinden biri yapmıştır. Halime Çavuşoğlu, “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud'un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler,” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 63 (2019): 384.

²⁴ Nasreddin Tûsî, 13. yüzyılın en önemli İslam alimlerinden biri olarak kabul edilir. Sadece astronomi ve matematik alanındaki çalışmalarıyla değil, felsefe, tıp, mantık, psikoloji, edebiyat, coğrafya ve ilahiyat gibi geniş bir yelpazede yaptığı araştırmalarla da döneminin bilimsel ve kültürel hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Yaklaşık 70'e varan eser veren Tûsî, özellikle “Ahlak-ı Nasîri” adlı eseriyle ahlak felsefesi alanında önemli bir yere sahiptir. Bu eser, İslam dünyasında ahlak anlayışının gelişiminde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Agil Şirinov, “Tûsî, Nasîrüddin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), s. 437-442; Anar Gafarov, “Tûsî, Nasîrüddin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), s. 442-445.

²⁵ Ebu Reyhan el-Biruni, 10. yüzyılın sonlarında Harezm'de doğmuş, İslam dünyasının en önemli bilim insanlarından biridir. Matematik ve astronomi alanındaki ilk eğitimini, dönemin önde gelen bilim insanlarından biri olan Ebu Nasr Mansur'dan almıştır. Öklid geometrisi ve Batlamyus astronomisi gibi temel bilim dallarında derinlemesine bilgi sahibi olan Biruni, daha sonra Gazneli Mahmut'un Hindistan seferlerine katılarak bu coğrafyanın zengin bilimsel ve kültürel mirasıyla yakından ilgilenmiştir. Hindistan'da geçirdiği yıllar boyunca yaptığı kapsamlı araştırmalar sonucu kaleme aldığı “Kitab'üt-Tahkik Ma li'l-Hind” adlı eseri, Hint medeniyetine dair en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Günay Tümer, “Birünî”, TDV İslam Ansiklopedisi, 6 (İstanbul 1992), s. 206-215.

²⁶ *Mehâsinü'l-Âdâb*, vr.2^a-3^a.

²⁷ Esmâ Şahin, “Hamilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler,” 168-193.

²⁸ Hasan Saiyaf, *Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme-metin)*, (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018).

1.1. Telif Sebebi

Mustafa Âlî, “*Sebeb-i Te’lif ve Bâ’is-i Tesmiye ve Tavsîf Olan Ser-Sühandur*” başlığı altında geçerli bir telif nedeni belirtmemiş, eseri telif ettiği sıradaki görevini, halkın durumunu ve Osmanlı ordusunun Macaristan üzerine sefere çıkmasını tahkiyevi bir üslupla okuyucuya aktarmıştır.²⁹

Eser incelendiğinde telif sebebine dolaylı olarak birinci fasılda, dördüncü lazime başlığı altında rastlamaktayız. Âlî, burada iyi bir musahibin taşıması gereken özellikleri sıralarken güçlü hitabet yeteneği, sözünü esirgmeden söylemek, bilgi sahibi olmak, tarih ilmine ve tarih kitaplarına hâkim olmak gibi özelliklerin önemine değinerek sanki kendini tarif etmiştir. Bu nedenle kendisinin musahip olarak tayin edilmesi için bu eseri kaleme aldığını söyleyebiliriz.³⁰

Telif sebebiyle ilgili bir diğer hususa eserin hatimesinde rastlıyoruz. Müellif burada Allah rızası için üzerine düşeni yaptığını, amacının huzur ve nizamın yeniden tesisine ve devlet düzenindeki ihtilalin son bulmasına katkıda bulunmak olduğunu belirtmiştir.³¹

1.2. Eserin Tesmiyesi

Mustafa Âlî, eserini ilk olarak *Âdâbü’l-mülûk* olarak adlandırmayı düşünmüş ancak muhtevada hükümdarlardan başka, devlet ve saltanat hizmetinde görev yapan diğer hizmetkârlara da yer verildiği için *Mehâsinü’l-Âdâb* isminin daha uygun düştüğüne karar vermiş ve eserini bu isimle tesmiye etmiştir.³²

1.3. Eserin Tavsifi

Mustafa Âlî, *Minhâcü’s-Sülûk ilâ Âdâb-ı Sohbeti’l-Mülûk*’ü Türkçeye tercüme ettikten sonra Osmanlı tarihi ile ilgili bazı eklemeler yaparak *Mehâsinü’l-Âdâb*’ı tamamlamıştır. Müellifin ifadesine göre “*İlahî ilhamlarla dolu olan*” bu eser bir mukaddime, on beş bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır.

Mukaddimedede kapı ağası Gazanfer Ağa’ya bağlılığını bildirmiş bunun yanında eserin telif sebebi, isimlendirilmesi ve bölümleri hakkında bilgi vermiştir.

Birinci bölümü padişahların özen göstermeleri gereken hususları bildiren on iki maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler: “*Padişahların kendilerini idaresi altında bulunanlara sevdirmesi; devlet hazinelerinin dolu olması; devlet işlerinin düzenli olarak kontrolü ve bu amaçla güvenilir casuslar istihdam edilmesi; bilgili, temiz kalpli ve saf tabiatlı bir musahip edinmesi; ulema sınıfına hak ettikleri itibarın gösterilmesi ve bunların geçimliklerinin tam anlamıyla sağlanması; şeriat emirlerine bağlılık gösterilmesi ve Kur’an-ı Kerim ve sünnetin hidayet veren hükümlerine karşı gelmekten kaçınılması; kanunlara riayet edilmesi, zulümlerin ve haksızlıkların önüne geçilmesi ve şikayetçilerin dinlenilmesi; tüm halkın durumunun tam olarak bilinmesi, daima düşman*

²⁹ Mehâsinü’l-Âdâb, vr.4^b-5^b.

³⁰ Mehâsinü’l-Âdâb, 14^a.

³¹ Mehâsinü’l-Âdâb, vr. 141^b-142^a.

³² Mehâsinü’l-Âdâb, 6^a.

ülkelerinde casuslar bulundurulması ve sınır komutanlarının haberlerinin birbirlerinden takip edilmesi; düşmanın hilesini bozmak için tedbirler alınması, “Savaş hiledir” anlamındaki hadisi şerif rivayetine uygun olarak gerek savaşarak ve gerekse hilelerle muhaliflerin yenilmesi; Hak sözün incinilmeden can kulağıyla dinlenilmesi; dost ve düşmanı, iyilerle kötülerini ayırdetmek; insanların yeteneklerini bilmek ve her bireyin uygun ve layık olduğu görevlere atanmasına dikkat gösterilmesi” hakkındadır.

İkinci bölüm, “Hükümdarların dostlarıyla olan ilişkilerinde ve onlarla güzel sohbet ve muhabbette bulunması”; Üçüncü bölüm, “Hükümdarların Eğlence Sofraları”; Dördüncü bölüm, “Hükümdarların Meclislerinden Ayrılma Zamanını Bildiren İşaretler”; Beşinci bölüm, “Hükümdarların Musahip, Nedim, Müzisyen, Şair ve Diğer Hizmetçilere Olan İhtiyacı”; Altıncı bölüm, “Hükümdarların Suçluları Affetmekle İlgili Hoşgörülerini ve Güzel Ahlakları”; Yedinci bölüm, “Hükümdarların Kusur Arayıcı Olmaması ve Suçluların Günahlarına Göre Cezalandırılmamalarının Önemi”; Sekizinci bölüm, “Padişahların Cömertliklerinin Önemi”; Dokuzuncu bölüm, “Padişahların Vezirleri ve Şehzadeleriyle İlişkileri”; Onuncu bölüm, “Hükümdarın Devlet Sırlarını Saklamasının Önemi”; On birinci bölüm, “Padişahların aniden öfkelenmelerinin ve idam kararları vermede aceleci davranmalarının sakıncaları”; On ikinci bölüm, “Güzel kokular sürmenin ve değerli elbiseler giymenin adabı”; On üçüncü bölüm, “Acem padişahlarının sahip oldukları özel adetleri sayesinde diğer padişahlardan üstünlükleri”; On dördüncü bölüm “Padişahların huzurunda nasıl davranılması gerektiği ve at binme sırasında yapılması gereken hizmetler”; On beşinci bölüm, “Diğer hizmetlerin beyanı ve saray görevlilerinin adabı ve hükümdarın hizmetkârlarının görevleri” hakkındadır.

Mustafa Âli, hatime kısmında hükümdarların töreleri öğrenebilecekleri, eşsiz, özel ve alanında muteber bir eser olarak nitelendirdiği *Mehâsinü'l-Âdâb*'ın önemini şu sözlerle ifade etmektedir: “Dünyaya hükmeden padişahımız ve övgüye layık niteliklere sahip olan veziriazam, rehberlikte ve tedbirde eşsiz ve mükemmel olsalar; insanların durumunu ve milletlerin son hallerini ayrıntılarıyla anlamaya çalışsalar; bu ülkenin sınırlarına sözüne güvenilir adil casuslar; dağlarına ve vadilerine rüzgâr gibi hızlı ulaklar göndererek ülkenin durumunu tam olarak bilmek isteseler, bir ay gibi kısa bir sürede yazılan bu kitaptaki gibi geniş ve etraflı bilgi edinemezler.”³³ Müellif amacının huzur ve nizamın yeniden sağlanması için katkıda bulunmak olduğunu belirtmiş, “Eğer sultan (III. Mehmed) bütün insanlara adaletle hükmetmek istiyorsa bu kitabın muhtevasını unutmasın ve onunla amel etsin” diyerek kitabının önemini bir daha vurgulamış ve padişahın desteğini talep etmiştir.³⁴

2. Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad Dönemiyle İlgili Eleştiriler

16. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı İmparatorluğu için hem yükselişin zirvesi hem de zayıflamanın ilk sinyallerinin görüldüğü oldukça karmaşık bir dönemdir. III. Murad'ın tahta çülusuyla başlayan bu süreç, 21 yıl boyunca imparatorluk coğrafyasını

³³ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.141^{a-b}.

³⁴ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 141^b-142^a.

ve siyasetini derinden etkilemiştir. İç siyasette saray entrikaları ve bürokrasideki yolsuzluklar önemli sorunlar olarak ortaya çıkmıştır.³⁵ Bu dönemde yaşanan mali buhranlar, iç ve dış dinamiklerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan karmaşık bir sürecin ürünüdür. Dış etkenler arasında, özellikle Hint Okyanusu ticaret yolları üzerindeki Portekiz-Osmanlı rekabeti, Avrupa devletlerinin bu ticarete katılmasıyla daha da şiddetlenmiştir. Levant Kumpanyası'nın³⁶ kurulması gibi gelişmeler, Osmanlı'nın transit ticaret yolları üzerindeki hakimiyetini zayıflatarak gelir kaybına neden olmuştur. Amerika kıtasından Avrupa'ya aktarılan büyük miktardaki değerli metal, dünya genelinde enflasyonist bir baskı yaratmış ve Osmanlı ekonomisinde de fiyat artışlarına yol açarak mali dengeleri bozmuştur. Safeviler ve Avusturya ile yapılan uzun süreli savaşlar, hazinenin büyük ölçüde boşalmasına yol açarak mali durumu zora sokmuştur.³⁷ Tarım ve sanayideki durgunluk, fiyat artışları, nüfus artışı, askeri harcamalar, Celâli isyanları, timar sisteminin bozulması ve bürokrasideki yolsuzluk gibi iç etkenler, devletin ekonomik yapısını zayıflatarak mali buhranların derinleşmesine neden olmuştur.³⁸

III. Murad dönemiyle başlayan ve 17. yüzyıl başlarına kadar devam eden suhte ve Celâli isyanları, Osmanlı Devleti'nin iç dengelerindeki bozulmanın ve merkezi otoritenin zayıflamasının bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bu isyanların temel nedenleri arasında; devlet hizmetinde yer bulamayan eğitilmiş gençlerin varlığı, uzun süren savaşların yarattığı yorgunluk ve ekonomik sıkıntılar, devlet yönetimindeki aksaklıklar ve bürokrasideki yolsuzluklar sayılabilir. Celâli liderlerinin ortaya çıkması ve bu hareketlerin örgütlü bir hal alması, Osmanlı Devleti için ciddi bir güvenlik sorunu haline gelmiştir.³⁹

³⁵ Bekir Kütükoğlu, "Murad III.", TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara 2020), s.173.

³⁶ 1592 yılında kurulan Levant Kumpanyası, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerin önemli bir aktörü olmuştur. 1580'de Osmanlıların İngilizlere tanıdığı kapitülasyonlar çerçevesinde kurulan bu şirket, İngiliz tüccarlara Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkı ve çeşitli imtiyazlar sağlamıştır. Levant Kumpanyası, bu süreçte hem İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetlerini yönetmiş hem de diplomatik ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Kumpanya, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi ve Osmanlı topraklarındaki konsoloslara aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Bu konsoloslara, hem Levant Kumpanyası'nın ticari çıkarlarını temsil etmiş hem de İngiliz hükümetinin diplomatik hedeflerini iletmiştir. Özellikle Selanik gibi stratejik öneme sahip limanlarda kurulan konsolosluklar, İngiliz tüccarların haklarını korumak ve ticari faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla önemli hizmetler sunmuştur. Bkz. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.

³⁷ Bekir Kütükoğlu, "Murad III.", 171-174; Fikret Yılmaz, İstanbul'da Siyasal Olaylar Kronolojisi (1453-1826). *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. <https://istanbultarihi.ist/40-istanbulda-siyasal-olaylar-kronolojisi-1453-1826>, (Erişim Tarihi: 19.08.2024).

³⁸ Savaş Yılmaz, "III. Murat Döneminde Yaşanan Malî Buhranların Toplumsal Suçlar Üzerindeki Etkileri," *Kare Dergi* 6 (2018), 58-59.

³⁹ Mücteba İlgürel, "Celâli İsyânları", TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), s. 253-254.

Kültürel açıdan değerlendirildiğinde III. Murad dönemi, Osmanlı kültürünün klasik formunun zirveye ulaştığı bir dönem olarak kabul edilir. Padişahın kendisi de şiir ve edebiyata ilgi duyarak bu alanlarda eserler vermiştir.⁴⁰

3. Sultan III. Murad'ın Kişiliğiyle İlgili Eleştirileri

3.1. Altın ve Gümüş Biriktirmesi

Dönemin kaynakları Sultan III. Murad'ı servet biriktirmeye eğilimli, ailesine ve özellikle eşlerine, çocuklarına ve onların hocalarına karşı cömert bir kişilik olarak tanımlar.⁴¹ Nitekim 16. yüzyıl şairlerinden Nâlî, Sultan III. Murad'la ilgili yazdığı beyitlerde onun cömertlikte bir güneş gibi olduğunu, cömertliğinin sınırsız ve eşsiz olduğunu ifade etmektedir. Hatta bu konuda Arap şairi Hatim Tai'nin⁴² bile sultanın gerisinde kaldığını belirtmektedir. Nâlî'ye göre cömertlik ve adalet Sultan III. Murad'ın hükümdarlığının temel taşlarıdır ve bu nedenle dünya düzeni onun lütuflarıyla şekillenir.⁴³

Dönemin bir diğer şairi Kadîmî de *Sûr-nâme* isimli eserinde Sultan III. Murad'ın cömertliğini anlatırken onun gibi cömert birinin daha önce görülmediğini ve onun ihsanını görmemiş kimsenin kalmadığını ifade etmektedir.⁴⁴

Nâlî ve Kadîmî'nin Sultan III. Murad'ın cömertliği ile ilgili görüşlerinin aksine Gelibolulu Mustafa Âlî *Mehâsinü'l-Âdâb*'da padişahın altın ve gümüş biriktirmeye meraklı olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵ Müellif, *Künhü'l-ahbâr*'da da Sultan III. Murad'ı gece gündüz mal toplamakla meşgul olmakla ve zengin kişilerin varlıklarına el koymakla itham etmiştir.⁴⁶

Âlî'ye göre, Osmanlı hükümdarları, önceki İslam devletlerinin yöneticilerinin sergilediği yüce gönüllülükten ve cömertlikten uzaktır. III. Murad'ı örnek göstererek, padişahın müzisyen ve komedyenlere yaptığı cömert bağışları, devlet görevlilerine

⁴⁰ Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024), 87-111.

⁴¹ Bekir Kütükoğlu, "Murad III.," 175.

⁴² Çocukluğundan itibaren sergilediği olağanüstü cömertlik ve misafirperverlik sayesinde "*Cevad*" lakabıyla anılan Hâtîm et-Tâî, Arap yarımadasında yaşayanların hafızalarına kazınmış, efsanevi bir şahsiyettir. İslâm öncesi dönemde mertlik ve cömertliğin timsali olarak görülen Hâtîm, o çağın en cömert üç insanından biri olarak kabul edilir. Hâtîm'in bu yüce gönüllülüğü, o denli meşhur olmuştur ki, bugün bile birinin cömertliğini överken "Hâtîm'den daha cömert" denilmektedir. Bkz. Süleyman Tülücü, "Hâtîm et-Tâî", TDV İslam Ansiklopedisi, 16 (İstanbul 1997), s. 472-473.

⁴³ Uğur Öztürk, "III. Murad'a sunulmuş üç kaside: Kâmî, Nâlî ve Mehmed Suûdî Efendi'nin kasideleri," *HikmetAkademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 7/14 (2021): 259-281.

⁴⁴ Türkan Alvan, "1582 tarihli yeni bir surname metni: Akşemseddin'in torunu Kadîmî'nin sûr-nâmesi," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25 (2020): 1-77.

⁴⁵ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 47^a, vr. 79^b.

⁴⁶ Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000), 623; Murat Öztürk, "Klasik Türk Edebiyatında Padişahlara Yapılan Yergiler," *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013): 2153.

gösterdiği ilgisizlikle kıyaslamaktadır. Padişahın, müzisyenlere ve komedyenlere yaptığı cömert bağışların sadece eğlence amaçlı olduğunu ve gerçek anlamda bir cömertlik örneği olmadığını savunmaktadır. Âli'ye göre, III. Murad, devlet hizmetinde bulunan kişilere yeterince değer vermemekte ve onları ödüllendirmemektedir. Hatta, biri “*Öldüm*” diye feryat etse bile duyarsız kalarak, dirlik verme gibi bir jestte bulunmamaktadır. Âli, III. Murad'ın katında dirhem ve dinarın bir buğday tanesi kadar değeri olmadığını ve onun gözünde paha biçilmez mücevherlerin ipek kozasından farksız olduğunu belirterek, padişahın cömertlikte atalarını geçtiğini ironik bir dille ifade etmektedir.⁴⁷

Gelibolulu Mustafa Âli, “*Hediyelerin en güzeli istenmeden gelenidir*” sözünün aksine, zamanındaki yetkililerin, erdemli ve mükemmeliyetçi kişilerin haklı taleplerini görmezden geldiğini belirtir. Âli'ye göre, devlet hazinesinin dağıtıcıları, “*İnsanların haklarını gözetiniz*” emrini unutarak şan, şöret ve mala olan düşkünlükleri yüzünden adil davranmamaktadır. Bu durumu defalarca dile getiren Âli, ne yazık ki yetkililerden beklediği merhameti görememiştir.⁴⁸

3.2. Devlet Sırlarını İfşa Etmesi

16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı sarayında yaşanan siyasi çekişmeler, devletin iç istikrarını bozmuş, önemli kararların alınmasını güçleştirmiş ve düşmanlara karşı zayıf bir görüntü vermiştir. Koca Sinan Paşa⁴⁹ (ö.1596) ve Ferhad Paşa⁵⁰ (ö.1595)

⁴⁷ Mehâsinü'l-Âdâb, vr. 98^a; Mustafa Âli, “*Mevaidü'n-Nefais fi Kavaidü'l-Mecalis*” isimli eserinde de Osmanlı padişahlarını yeterince cömert olmamakla eleştirmektedir. Bkz. Mehmet Şeker, *Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâ'idü'n-Nefais Fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 391.

⁴⁸ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 101.

⁴⁹ Sinan Paşa, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde önemli roller üstlenmiş, başarılarıyla "Koca" unvanını kazanmış bir devlet adamıdır. Uzun devlet hizmeti süresince beş kez sadrazamlık makamına getirilmiş ve Yemen isyanını bastırarak "Yemen fâtihi," Tunus'un İspanyol işgalinden kurtarılmasında gösterdiği başarıyla da "Tunus fâtihi" olarak anılmıştır. İran ile yapılan uzun süren savaşlarda da stratejik kararlar alarak savaşların seyrini etkilemiştir. Sinan Paşa'nın siyasi hayatı, saray entrikaları ve Sokollu Mehmet Paşa'nın ölümünden sonra başlayan güç mücadeleleriyle şekillenmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. Halil Sahillioğlu, “Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri I (1591 Lehistan Sulhunda İngilizler ve Yahudiler),” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1969): 29-31; Mehmet İpşirli, “Koca Sinan Paşa,” TDV İslam Ansiklopedisi, 26 (Ankara 2002), s. 137-139; Ahmet Önal, *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520?-1596)*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012); Elif Özgen, “Grand Vizier Koca Sinân Paşa and Factional Politics in the Court Of Murad III” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010); Emine Fetvacı, *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 273-296.

⁵⁰ Ferhad Paşa, Osmanlı Devleti'nin önde gelen devlet adamlarından biri olarak, özellikle askeri alandaki başarılarıyla tanınmıştır. Arnavut kökenli olan Paşa, Enderun'da eğitim alarak devlet hizmetine girmiş ve hızla yükselerek önemli görevlere atanmıştır. İran seferlerinde gösterdiği üstün başarılarla adını duyuran Ferhad Paşa, Tebriz ve Gence gibi stratejik şehirleri fethederek Osmanlı topraklarını genişletmiştir. Ayrıca, 1590 Osmanlı-Safevî anlaşmasının müzakerelerinde etkin bir rol oynayarak, uzun süren savaşların sona

arasındaki rekabet, bu dönemdeki siyasi çekişmelerin en çarpıcı örneklerinden biridir. Bu durum, aynı zamanda devşirme sisteminin yarattığı sorunları ve Osmanlı bürokrasisindeki hizipleşmeyi de gözler önüne sermektedir.⁵¹

Sultan III. Murad döneminde yaşanan siyasi çekişmeler, devletin iç ve dış siyasetini derinden etkilemiştir. Mustafa Âli'ye göre, bu çekişmelerin başlıca nedenlerinden biri padişahın devlet sırlarını ifşa etmesi ve dedikodu yaparak vezirleri birbirine düşürmesidir. Padişahın bu davranışı, Koca Sinan Paşa ve Ferhad Paşa gibi güçlü devlet adamları arasında derin bir husumete yol açmıştır. Bu iki vezir, kişisel çıkarları uğruna devlet menfaatlerini hiçe sayarak, birbirlerini devirmek için türlü hilelere başvurmuşlardır. Bu iç çekişmeler, Erdel, Eflak ve Boğdan gibi stratejik öneme sahip şehirlerin düşman eline geçmesine, Rumeli'de isyanların artmasına ve Osmanlı hakimiyetinin zayıflamasına neden olmuştur. Ferhad Paşa'nın acımasızca öldürülmesiyle doruk noktasına ulaşan bu mücadele hem katilin hem de maktulün hayatına mal olmuş ve Osmanlı sarayındaki siyasi entrikaların trajik sonuçlarını gözler önüne sermiştir.⁵²

4. Devlet Yönetimindeki Aksaklıklarla İlgili Eleştiriler

4.1. Üst Düzey Devlet İdarecileri Arasında Rüşvet

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın sonlarına doğru artan savaş masrafları ve yönetim giderleri nedeniyle ciddi mali sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Devlet vergi gelirlerini artırmak için halktan aldığı vergi miktarını artırma yoluna gitmiş, bu süreçte vergi tahsildarlarının (mültezimlerin) halk üzerindeki baskı ve zulümleri artmıştır.⁵³

Mustafa Âli, Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi politikalarının halk üzerindeki yıkıcı etkilerini, dolaylı olarak da olsa, iki farklı padişah tipi üzerinden ele almaktadır. Birincisi halkını en büyük zenginliği olarak kabul eden ve adaletle hükmeden padişahlardır. İkincisi ise hazinenin altın ve gümüşten ibaret olduğunu zanneden gafillerdir. Bunlar, mültezimlere geniş yetkiler vererek halkı sömürür ve perişan bir hale

ermesine ve bölgede geçici bir barış ortamının sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Sadrazamlık görevine de getirilen Ferhad Paşa, bu dönemde çeşitli reformlar gerçekleştirmeye çalışmış, ancak siyasi rakiplerinin etkisiyle görevinden kısa sürede alınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Ferhad Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), s. 383-384.

⁵¹ Elif Dervişoğlu, *III. Murad dönemi devlet adamlarından Ferhad Paşa*, (Yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi, 2021), 14-15.

⁵² Mehâsinü'l-Âdâb, vr.109^b-110^a.

⁵³ Osmanlı Devleti'nde, özellikle erken dönemlerde, vergi toplama ve bu gelirlerin hazineye aktarılması kritik bir meseleydi. Devletin doğrudan müdahalesini azaltarak vergi gelirlerini hızla elde etmek amacıyla iltizam sistemi uygulanmıştır. Bu sistemde, belirli bir bedel karşılığında vergi toplama yetkisi özel şahıslara (mültezim) devredilmiştir. Vergi toplama hakkı, genellikle en yüksek teklifi veren mülteziime açık artırma yoluyla verilirdi. Mültezimler, devlete ödedikleri bedelin üzerinde gelir elde etmek amacıyla vergi oranlarını artırır veya ek vergiler koyardı. Bu uygulama, halk üzerindeki vergi yükünü artırarak devlet ile halk arasında güvensizlik yaratmıştır. İltizam sistemi, devlete kısa vadede gelir sağlasa da uzun vadede vergi adaletsizliği, yolsuzluk ve halkın memnuniyetsizliği gibi sorunlara yol açmıştır. Mehmet Genç, "İltizam", TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), s. 154-158.

getirirler. Ancak biriktirdikleri altın ve gümüş, onların kalplerini karartır ve ömür boyu korku içinde yaşamalarına neden olur.⁵⁴

Mustafa Âli, dolaylı yoldan Sultan III. Murad'ı, atalarından kalan hazineleri kötüye kullanarak devlet düzenini bozmakla, makam sahiplerini haksız yere azletmekle ve açgözlülükle suçlamaktadır. Ayrıca, sultanın saflığı nedeniyle Şems Paşa'nın (ö.1580) etkisi altında kalarak rüşvete alıştığını vurgulayarak, bu durumu Şems Paşa'nın entrikalarına bağlamıştır.⁵⁵

Müellife göre, Şems Paşa, İsfendiyar hanedanına mensup, kurnaz ve hilekâr bir şahsiyettir. İsfendiyaroğulları'nın intikamını almak amacıyla padişahın dünyevî zevklere olan düşkünlüğünü kullanarak, onu rüşvete alıştırmış ve bu şekilde padişahın mal biriktirme arzusunu körüklemiştir.⁵⁶ Bu süreçte, padişahın altın ve gümüş biriktirme hırsı, devlet yönetimini yozlaştırmış; memuriyetler ve yüksek makamlar alınıp satılır hale gelmiş, değersiz ve ahlaksız kişiler makamları işgal etmiştir. Rüşvetle elde edilen gelirlerin şahsî hazinelere aktarılması, devlet gelirlerinin azalmasına, ordunun zayıflamasına, halkın dağılmasına ve ekonomik çöküşe neden olmuştur. Zenginler fakirleşmiş, beylerbeyiler güçsüzleşmiş ve beyler zaim seviyesine düşmüştür. Müellif, bu durumu "*Cennet gibi olan memleketler, sonunda Hazreti Havva gibi bir yaprğa muhtaç kalmıştır*" ifadesiyle somutlaştırmıştır.⁵⁷

16. yüzyılda yaşamış birçok aydın, rüşvetin yaygınlaşması ve vergi adaletsizliği gibi konularda eleştirilerde bulunmuştur. Müellifi bilinmeyen *Kitâb-ı Müstetâb* adlı eserin üçüncü bölümünde de benzer görüşlere yer verilmektedir. Bu eserde, sadrazamların, padişahın onayını almadan, kul taifesinden kimseleri yüksek mevkilere getirerek dirlik vermelerinin dirliklerin alınıp satılmasına yol açtığı belirtilmektedir. Eserin yazarı, rüşvetin devlet için büyük bir sorun haline gelmesinin temel nedeninin, görevlerin ehil kişilere verilmemesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.⁵⁸

Döneminin önde gelen mutasavvıf ve şairlerinden biri olan Seyyid Nizamoğlu (ö. 1601)⁵⁹, Osmanlı İmparatorluğu'nun III. Murad döneminde yaşanan derin toplumsal, ahlakî ve siyasî çöküşünü mercek altına almıştır. Şair, kadı ve beylerin adaleti değil,

⁵⁴ Mehâsinü'l-Âdâb, 8^{a-b}.

⁵⁵ Mehâsinü'l-Âdâb, 9^a-10^b.

⁵⁶ Dönemin kaynakları arasında bulunan Peçevî Tarihi'nde de Gelibolulu Mustafa Âli'ye atf yaparak meselenin "*Halk ağzında meşhur bir söz*" olduğunu ve o zamandan beri bu sözü işitmeyen kimsenin kalmadığını belirtmektedir. İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz. M. Uraz, (İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968), II: 278-279.

⁵⁷ Mehâsinü'l-Âdâb, 16^a-17^a.

⁵⁸ Kitâb-ı Müstetâb, (Hazırlayan: Ali Yücel). Ankara, 1983, s. XXII.

⁵⁹ Seyyid Nizamoğlu, 16. yüzyılın önemli mutasavvıf ve şairlerinden biridir. Halveti tarikatının Sinaniyye kolunda yetişen Nizamoğlu, babası Seyyid Nizameddin Ahmed Efendi'nin İstanbul'da kurduğu tekkede ilk dini eğitimini almıştır. Daha sonra İbrahim Ümmî Sinan'dan dersler alarak tasavvuf yolunda kemale ermiştir. Silivrikapı'da bulunan Emirler Tekkesi'nin şeyhliğini üstlenen Nizamoğlu, burada uzun yıllar irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. 1601 yılında vefat eden Nizamoğlu, tasavvufi görüşlerini ve yaşadığı dönemi yansıtan şiirleriyle de tanınmaktadır. Necdet Tosun, "Seyyid Nizamoğlu", TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), s. 73-74.

kişisel çıkarlarını ön planda tutarak halka zulmettiklerini, insanların Mesih ve Mehdi gibi kurtarıcı figürlere yöneldiğini ve toplumun tüm kesimlerinin bu çöküşten nasibini aldığını belirterek, imparatorluğun geleceği hakkında ciddi endişelerini dile getirmiştir. Firavun ve Nemrud gibi zalim karakterlere yapılan göndermeler ise, dönemin yöneticilerinin lüks ve gösterişe düşkünlüğünü ve dünya malına olan aşırı bağlılıklarını vurgular niteliktedir. Nizamoğlu, "Eğer Ad ve Semud kavmi bunları görseydi, önceki Lutileri mürşit edinirlerdi" diyerek, yaşanan ahlakî çöküşün boyutlarını gözler önüne sermektedir.⁶⁰

1573 yılında İstanbul'a gelen Avusturyalı elçilik heyeti üyesi Stephan Gerlach⁶¹, Osmanlı Devleti'ndeki rüşvet ve yolsuzluklara dair gözlemleriyle Mustafa Âlî'nin yazdıklarını doğrulamaktadır. Gerlach, 1574'te tahta geçen III. Murad'ın tüm tımarların yenilenmesi emrinin, devlet memurlarından büyük miktarda rüşvet toplanmasına zemin hazırladığını belirtmiştir. Rüşvet vermeyen beylerbeyi ve sancak beylerinin Sadrazam tarafından azledildiğini, azledilenlerin ise yüksek meblağlarda rüşvet vererek görevlerine geri dönmeye çalıştıklarını gözlemlemiştir.⁶² Gerlach, Osmanlı Devleti'nde en düşük mertebeden en yüksek mertebeye kadar herhangi bir işin yürütülmesi için rüşvetin zorunlu hale geldiğini ifade etmiştir. Özellikle paşa veya beylerbeyi gibi yüksek makamlara atanmak için Sokollu Mehmet Paşa (ö.1579) gibi güçlü bir sadrazama 30-40 bin taler⁶³ gibi büyük miktarlarda rüşvet verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴ Gerlach, müderrislik gibi önemli görevlere bile rüşvetle atama yapıldığını, eskiden kadıaskerlerin yetkisinde olan bu atama süreçlerinin III. Murad döneminde sadrazama geçtiğini, bunun da rüşvetin yaygınlaşmasına yol açtığını vurgulamıştır. Bu durum, rüşvet verecek imkânı olmayan liyakat sahibi ilim insanlarının görevden alınmasına ve yerlerine liyakatsiz kişilerin atanmasına neden olmuştur.⁶⁵

Mustafa Âlî, rüşvetin ve yolsuzluğun önlenmesi için haremın devlet işlerine müdahalesinin engellenmesi ve yönetimin tek elden idare edilmesinin önemine vurgu

⁶⁰ Ali Adil Atalay, *Seyyid Nizamoğlu*, (İstanbul: Can Yayınları, 1976), 193-196; Türkan Alvan, "Devrinden Seyrine Sultan III. Murad'ın Kitâbü'l-Menâmât'taki Mektuplarına Dair Bazı Tespitler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 3 (2014): 32.

⁶¹ Stephan Gerlach, 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan ve özellikle Osmanlı Devleti ile kurduğu dinî diplomatik ilişkilerle tanınan bir Alman Lutheran teologudur. 1573 yılında Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu adına İstanbul'a gönderilen bir elçilik heyetinin üyesi olarak Osmanlı başkentinde bulunmuştur. Gerlach'ın bu görevi hem siyasi hem de dinî amaçlar taşımaktaydı. Richard Calis, "The Lutheran experience in the Ottoman Middle East: Stephan Gerlach (1546-1612) and the history of Lutheran accommodation," *The English Historical Review* 139/596 (2024): 94-125.

⁶² Stephan Gerlach, *Türkiye günlüğü*, çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), I: 26.

⁶³ Hollandalılar tarafından "rex daller" adıyla basılan gümüş para, üzerindeki arslan figürü nedeniyle Osmanlılar tarafından "arslanlı kuruş" veya "esedi" olarak adlandırılmıştır. Bu para, muhtemelen Orta Avrupa'dan, Alman Gülden Groschen'leriyle (25,58 gr.) birlikte Osmanlı topraklarına girmiştir. Zamanla Hollandalılar, Akdeniz ticaretinde etkin rol oynamaya başladıkça, bu parayı doğrudan Osmanlı pazarlarına getirmeye başlamış, diğer ülkeler, özellikle İngilizler, bu parayı taklit ederek Doğu pazarlarına sunmuştur. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Esedî", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (İstanbul 1995), s. 368-369.

⁶⁴ Stephan Gerlach, *Türkiye günlüğü*, 105.

⁶⁵ Stephan Gerlach, *Türkiye günlüğü*, 194.

yapmıştır. Ona göre, liderlik ve yönetim birleşirse, alt tabakadan gelen kadınlar fitneye neden olamazlar. Bu değerlendirmede, Âlî, isim vermeden Sultan III. Murad'ın eşi Safiye Sultan'ı (ö.1619) devlet yönetimine müdahale ve rüşvetle dolaylı olarak suçlamaktadır.⁶⁶

Safiye Sultan, III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinde devlet yönetiminde önemli bir rol oynamıştır. Onun bu gücü, rüşvet ve iltimasın yaygınlaşmasında doğrudan etkili olmuştur.⁶⁷ Safiye Sultan'ın Esparanzo Malchi (ö.1600) isimli kira kadın üzerinden devlet işlerine müdahale ettiği, yolsuzluk ve rüşvet gibi uygulamalarla imparatorluğun mali yapısını derinden sarstığı bilinmektedir. Sadrazamlık ve şeyhülislâmlık gibi yüksek mevkilerdeki atamalarda yetkinlikten ziyade maddi çıkarlar ve kişisel bağlantılar ön plana çıkmış, bu da devletin idari yapısında ciddi bir bozulmaya yol açmıştır. Rüşvetle elde edilen makamlar, görevlilerin halka karşı sorumluluklarını zayıflatmış, halk üzerindeki baskı ve zulmü artırmıştır. Esparanzo Malchi, para ayarının bozulması gibi hassas konularda da önemli görevler üstlenmiştir.⁶⁸ Özellikle darphanede yapılan manipülasyonlar, imparatorluğun ekonomisini derinden sarsmıştır. Bu durum hem enflasyonu artırmış hem de halkın alım gücünü düşürmüştür.⁶⁹

Yolsuzluk şebekesi sadece Malchi'yi değil, devlet bürokrasisinin üst düzey isimlerini de içine almıştır. Örneğin Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa, Yahudi mültezimin 200.000 akça rüşvet karşılığında düşük ayarlı altın basılması ve maaşların bu altınlarla ödenmesini kabul ettiği için yeniçeriler tarafından 3 Nisan 1589 tarihinde öldürülmüştür. Safiye Sultan'ın sadrazam yaptığı Hadım Hasan Paşa (ö.1598) da bu yolsuzluk şebekesinde önemli bir rol oynamıştır. Sadrazamlık makamına gelmek için Safiye Sultan'a büyük rüşvetler veren Hadım Hasan Paşa, verdiği rüşveti çıkarmak için memuriyetleri açık artırma ile satmıştır.⁷⁰

⁶⁶ Mehâsinü'l-Âdâb, 10^b.

⁶⁷ Ali Akyıldız, "Valide Sultan", TDV İslam Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), s. 494

⁶⁸ Ali Akyıldız, "Valide Sultan", s.496; Mahir Aydın, "Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar," *Belleten* 65 (2001): 630.

⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda sikke tashihi, ekonomik zorluklara karşı yapılan bir uygulamaydı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, imparatorluk askeri harcamalar, nüfus artışı ve değerli maden akışındaki dalgalanmalar nedeniyle mali sıkıntılarla karşı karşıyaydı. Hükümet, para birimini istikrara kavuşturmak amacıyla sikke tashihiye başvurdu. 1585 yılında gerçekleştirilen sikke tashihi de bu düzenlemelerin bir parçasıydı. 1585'e geldiğinde imparatorluğun ekonomisi, İran ve Avusturya ile yapılan uzun savaşlar gibi faktörlerden etkilenmişti ve hazine, resmi fiyatlarla piyasa fiyatları arasındaki farklılıkları gidermek için çözüm arıyordu. Bu amaçla gerçekleştirilen sikke tashihi, bozulmuş olan sikkelerin değerini, içerdikleri metal miktarına uygun hale getirmeyi hedefliyordu, çünkü önceki sikke basımları enflasyon ve değer düşüklüğü ile bozulmuştu. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 143-161; Ruhi Özcan, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17 (2005), 237-266; Mehmet Kuru, *Osmanlı'nın Para ile İmtihanı* (İstanbul: Fol Kitap, Kasım 2022), 98-130.

⁷⁰ Necdet Sevinç, *Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı*, I, İstanbul: Kutsun Yayınevi, 1978, 211; Abdulkadir Özcan, "Hadım Hasan Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), s. 5; Mahir Aydın, *Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar*, 631.

5. İlimiye Sınıfında Rüşvet

Mustafa Âlî'ye göre, 16. yüzyılda Osmanlı taşra yönetiminde kadıların nüfuz ve yetkilerindeki artış, devletin ve toplumun çeşitli kesimlerinde derin bir yozlaşmaya yol açmıştır. Kadılar, görev ve yetkilerini suistimal ederek vergi gelirlerinin büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Yetkilerinin artması kendilerinin zenginleşmesini ve mahkeme muhızlılarının “*Dergâh-ı âlî çavuşları gibi*” yücelmelerini sağlamış ancak bu yüzden alem yozlaşmış, beyler fakir düşmüş, halk iflas etmiştir. Âlî, kadıların usulsüzlüklerinin ordunun savaşıma gücünü ve azmini de olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Ona göre “*Böyle giderse beyler din düşmanlarına karşı kullanacak savaş mühimmatı bulamayacak, ihtiyaç anında kimse muharebe alanına gitmeyecektir.*” Beyler ve askerler vatan savunması için canla başla mücadele ederken, kadılar ve muhızlıları bu durumu kendi çıkarları için fırsata çevirerek halkı sömürmekteydiler. “*Askerler ve zaimler seferdedir, memleket boş ve fırsat zamanıdır*” diyerek halkın malını gavur malıymış gibi yağmalayan kadılar “*Geceleri rahat yastıklarında uyuyup, gündüzleri rüşvet alarak servetlerini büyütmekte*” ve riba yiyenler zümresine katılmaktaydılar. Kendi menfaatleri doğrultusunda gerekirse domuz eti ticaretini bile hileli şeriat kanunlarıyla meşru hale getirmekteydiler. Bu durum aslında kadıların doğrudan güvenlik sorunu haline geldiklerini göstermektedir. Bu yozlaşma, halk arasında rüşvetin ve yolsuzluğun meşruiyeti konusunda yanlış bir algının oluşmasına yol açmıştır. Özellikle, “*Eğer rüşvet almak dinen caiz olmasaydı, ilmiye mensupları bunu yapmazlardı*” şeklindeki yaygın inanç, toplumda dini normların ve değerlerin ne kadar aşındığını göstermesi bakımından önemlidir.⁷¹

Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinde de ilmiye sınıfı içerisinde rüşvetin yol açtığı olumsuz sonuçlara dikkat çekmektedir. Özellikle makamların liyakatsiz kişilerin eline geçmesiyle birlikte, erdemli ve bilgili kişilerin maddi sıkıntılara düşerek toplumda hak ettikleri değeri görememesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir. Âlî'ye göre, rüşvetin yaygınlaşmasıyla birlikte, ahlaki değerlere sahip ve bilgi donanımı yüksek olan bireyler, şöhret ve itibar yerine yoksulluk ve çaresizlik içinde bir hayat sürmeye mahkûm edilmiştir. Bu durum, sadece bireysel bir trajedi olmakla kalmayıp, toplumun genel ahlaki çöküşüne ve bilgiye dayalı bir yönetimin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Nitekim, Âlî kendi deneyimlerini örnek göstererek, rüşvetin yaygınlaşması nedeniyle geçim sıkıntısı çektiğini ve hatta elindeki kitapları satmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Bu durum, rüşvetin sadece ahlakî değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik bir sorun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷²

Mustafa Âlî'den yaklaşık yüz yıl sonra vefat eden 17. asır şairlerinden Yusuf Nâbî'nin (ö.1712) kadılık kurumu ile ilgili görüşleri Âlî'nin görüşlerinden pek farklı değildir. Ona göre, genellikle cahil, dinsiz ve mezhepsiz kişilerden oluşan kadılar Allah'ın emirlerine uygun hareket etmek yerine, rüşvet ve kayırmacılığa dayalı kararlar

⁷¹ Mehâsinü'l-Âdâb, 27^{a-b}.

⁷² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 100-101.

almakta ve şeriat mahkemelerini ticarethane gibi göyerek, kararları mezata çıkarmaktaydılar.⁷³

Literatürde, kadıların en yaygın yolsuzluk biçimlerinden biri olarak yetkilerini aşarak haksız para toplama faaliyetleri öne çıkmaktadır. Özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren taşra bölgelerinde yaygınlaşan "*Devre çıkma*" uygulaması, adalet sisteminin temelini sarsan ciddi yolsuzlukların sistematik hale gelmesine neden olmuştur. Başlangıçta davaların yerinde incelenerek adaletin daha etkin sağlanması amacıyla geliştirilen bu uygulama, zamanla kadılar tarafından kişisel çıkarlar doğrultusunda suistimal edilmiştir. Naiplerin sınırlı sayıda adamla köy ve nahiyelere giderek teftiş veya keşif gibi işlemleri gerçekleştirmesi beklenirken, büyük bir maiyetle taşrayı gezerek halk üzerinde baskı kurmuşlardır. Bedava yiyecek talepleri, normal ve kaza sonucu ölümlerden cerime alınması, istek dışı miras taksimi ve zorla dava görme gibi uygulamalar, kadıların yargı yetkisini aşarak halkı sömürmelerine yol açmıştır. "*Devre çıkma*" kadılar için halktan çeşitli bahanelerle "*Cerime*" adı altında para toplamanın meşru bir zeminini oluşturmuş, kanunlara ve şeriata aykırı kararlar alarak haksız kazanç elde etme, sistematik bir yolsuzluk yöntemine dönüşmüştür.⁷⁴

Bir diğer yolsuzluk yöntemi ise, mahkemelerde görülen davalarda aşırı miktarda harç talep edilmesidir. Kanunen belirlenmiş harç miktarları, kadılar tarafından keyfi olarak artırılarak halktan daha fazla para alınmıştır. Ayrıca bazı kadıların satış yetkilerini kötüye kullanarak, emanet malların satışını piyasa koşullarının dışında gerçekleştirdikleri, resmi kayıtları tahrif ettikleri veya usulsüz işlemler düzenledikleri yönünde de iddialar bulunmaktadır.⁷⁵ Mustafa Âlî'nin Kayseri sancakbeyi olarak görev yaptığı sırada başından geçen bir olay, belge tahrifiyle ilgili iddiaları destekler niteliktedir. Âlî, Çalık-zâde adını taşıyan bir kadının, resmî belgeleri ustalıkla tahrif ederek ve usulsüz işlemler yaparak halkı kandırdığını anlatmıştır.⁷⁶

6. Kalemîye Sınıfında Rüşvet

Kalemîye, Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokratik görevleri yürüten ve devletin yazışmalarını düzenleyen bir sınıf olarak tanımlanır. Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) dönemine ait Teşkilât Kanunnâmesi'nde *kalemîye* terimi geçmese de Dîvân-ı Hümâyûn, hazine ve defterhane görevlilerinin 16. yüzyıldan itibaren "*Kalemîye erbabi*" olarak adlandırılması, bu sınıfın zamanla geliştiğini gösterir. *Kalemîye* sınıfının oluşumunda Dîvân-ı Hümâyûn, maliye ve defterhane gibi büroların düzenli bir yapıya kavuşturulması büyük önem taşımıştır. Bu bürolarda görev alacak kişilerin eğitimi, usta-çırak ilişkisine dayalı bir sistemle şekillendirilmiş ve intisap geleneği sayesinde

⁷³ Mehâsinü'l-Âdâb, 27^a; Mahmut Kaplan, *Hikmet şairi Yûsuf Nâbî*. Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012, 206.

⁷⁴ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969), 125-127; İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine" *Amme İdaresi Dergisi* 9/1 (1976): 99-100; Feridun Emecen, "Devre çıkma", TDV İslam Ansiklopedisi, 9 (İstanbul 1994), s. 250-251.

⁷⁵ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, 125-127.

⁷⁶ Mehâsinü'l-Âdâb, 27^b.

bürokrasi içinde ilerleme imkânı sağlanmıştır. *Kalemiye* mensuplarının yetişmesinde, meslek kitaplarının yanı sıra, 19. yüzyılda kurulan Mekteb-i Maârif-i Adliyye, Dârülmaârif ve Mülkiye Mektebi gibi kurumlar da önemli katkılar sağlamıştır.⁷⁷

Mustafa Âlî, özellikle Divân-ı Hümayûn'da görev yapan kalemiyye sınıfına mensup kâtiplerin yolsuzluklarına dair çarpıcı tespitlerde bulunmaktadır. Âlî'ye göre, devlet işlerinin yürütüldüğü en yüksek karar alma mekanizması olan Dîvân-ı Hümayûn, "*Gölge hırsızlarının uğrak yeri*" haline gelmiştir. Kâtipler, devlet malını çalmak, rüşvet karşılığı terfi ettirmek gibi suçlara karışmışlardır. Bu durumun boyutları o kadar büyüktür ki, Âlî'nin iddiasına göre bir kâtibin bir günde elde ettiği gelir, sadrazamın ancak bir-iki yılda kazanabileceği bir miktara eşittir. Bu noktada, Âlî'nin iddialarının önemli bir sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Böylesine büyük çaplı bir yolsuzluk şebekesini, basit bir kâtibin tek başına yürütmesi oldukça zordur. Öte yandan Âlî'nin, bu durumu defalarca defterdar ve sadrazama bildirmesine rağmen rüşvet çarkına müdahale edilmemesi, defterdar ve sadrazamın da içinde bulunduğu üst düzey bir grubun bu yolsuzluk çarkından nemalanıyor olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.⁷⁸

Venediklilerin 16. yüzyıl sonlarında rüşvet mekanizmasını etkin bir şekilde kullanarak, özellikle Dîvân-ı Hümayûn bünyesinde görev yapan bazı kâtipleri kendi istihbarat ağlarına dahil ettikleri bilinmektedir. Bu suretle, İngilizlerin İstanbul'daki diplomatik faaliyetlerine dair oldukça detaylı bilgilere ulaşmışlar, hatta İngiliz elçilerinin padişaha sunmuş oldukları dilekçelere kadar erişebilmişlerdir. Bu durum, Osmanlı devlet teşkilatının iç işleyişine dair önemli sorulara kapı açmakta ve bürokrasideki yolsuzluğun, yabancı devletlerin eline önemli kozlar verdiğini göstermektedir. Nitekim, Dîvân-ı Hümayûn gibi kritik bir kurumda görev yapan kâtiplerin rüşvet karşılığında yabancı devletlere ajanlık yapmaları, Osmanlı devletinin güvenliği ve siyasi dengeleri açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.⁷⁹

7. İlmiye Sınıfında Bozulma

İlmiye sınıfı, Osmanlı devlet teşkilâtında önemli bir yere sahiptir. Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı ve müderris gibi unvanlara sahip olan ulemâ topluluğunun yanı sıra, bu gruba bağlı kurumlar da ilmiye sınıfı içinde yer alır. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik İslâmî eğitim sistemi olan medreselerde eğitim alarak icâzete mezun olan ve ardından eğitim, hukuk, fetva, dinî hizmetler gibi alanlarda görev yapan Müslüman, ağırlıklı olarak da Türk'lerden oluşan bir meslek grubudur. Bu meslek, geleneklerini, yetki ve imtiyazlarını titizlikle koruyarak, belirli aşamalardan geçmek suretiyle varlığını uzun süre korumuştur.⁸⁰

Osmanlı ilmiye sınıfındaki bozulma, özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde ilmiye sınıfı, tarafgirlik ve rekabetin etkisi altına girmiştir.

⁷⁷ Mehmet İpşirli, "Kalemiye", TDV İslam Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), s. 248-249.

⁷⁸ Mehâsinü'l-Âdâb, 52^b-53^a.

⁷⁹ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, 161.

⁸⁰ Mehmet İpşirli, "İlmiye", TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), s. 141.

Ulema arasında hamilik ilişkileri büyük önem kazanmış, yüksek mevkilere ulaşmak isteyen âlimler, güçlü hamilerin desteğini aramışlardır. Niksârîzâde Mahmud Efendi (ö.1616) ile Ganîzâde Nâdirî (ö.1627) arasında yazılan mektuplar, Osmanlı ilmiye sınıfındaki hiziplerin ve kişisel çekişmelerin nasıl derinleştiğini göstermektedir. Bu çekişmelerde, ilmi yetersizlik suçlamaları ve siyasi hamilerle kurulan bağlantılar öne çıkmıştır. Özellikle yüksek mevkilere atanmak için yapılan sınavlar sırasında yaşanan haksızlıklar, ulema arasındaki gerilimi artırmış ve kişisel hak arayışları, söz konusu mektuplarda sert eleştirilere dönüşmüştür. Niksârîzâde'nin Tursunzâde Abdullah'ın (ö.1610) Gazanfer Ağa Medresesi'ne atanmasına karşı yazdığı eleştirel mektup ve Ganîzâde'nin buna cevabı, bu bozulmanın bir örneğidir.⁸¹

Gelibolulu Mustafa Âlî *Nasîhatu's-Selâtin*'de, 1594 yılına kadar ilmiye yolunun oldukça düzenli olduğunu ve ulema arasında bilgi eksikliği ya da yabancılık bulunmadığını ifade eder. Ona göre, kadıların ve müderrislerin atamaları belirli bir kanuna dayandığı için hepsi bilgili, dindar, iffetli ve saygın kişilerdir. Ancak Âlî, 1594'ten sonra bu düzenin bozulduğunu, bilginin niteliğinin düştüğünü ve şeriatın zayıfladığını öne sürer. Sahn medreselerini dev bir okul, müderrisleri ise kendilerine ders verilmesi gereken çocuklara benzeterek bu makamlara layık kişilerin kalmadığını iddia eder. Rüşvetle kadılık elde edenlerin kıydıkları nikahların geçerliliğini sorgulayarak, ilmiye sınıfındaki yozlaşmanın toplumsal etkilerini vurgular. Âlî, çağdaşı olan ulemayı şöhret ve gösteriş peşinde olmakla eleştirir ve geçmişteki ulema ile kıyaslayarak dolaylı bir eleştiri sunar: “*Geçmişteki ulema, bugünkü gibi şöhret ve süse düşkün değildi. Görevlerinde doğruluğu ve adaleti gözetir, Allah'ın kullarına rahmet olurdu. Emekli olduklarında bile gece gündüz ilimle meşgul olup eserler yazarlardı ve bu eserler halen devlet hazinesinde saklıdır. İsimleri ise kıyamete kadar zikredilecek, Cenab-ı Hakk onların mallarına bereket katmış, camiler, medreseler ve zaviyeler inşa etmişlerdir*”. Âlî, ilmiye sınıfına atamaların hatır gönül ilişkileriyle yapılmasına karşı çıkar ve bu görevlerin sadece en bilgili kişilere verilmesi gerektiğini savunur. Yaşlılık ile bilgi ve marifet eşit olduğunda yaşlının tercih edilmesinin makul olduğunu, ancak bilgi yoksunu yaşlı birinin, kaç yaşında olursa olsun topluma fayda sağlayamayacağını ve doğru ile yanlış ayıramayacağını belirtir. Şeriat makamlarının yalnızca bilge ve adil kişilere verilmesi gerektiğini vurgular ve sırf eski diye cahil birinin bilgin birinin önüne geçirilmesinin adaletsizlik olduğunu söyler. Genç ama bilgili bir kişinin görev almasının hiçbir sakıncası olmadığını ifade eder.⁸²

⁸¹ Niksârîzâde Mahmud Efendi ve Ganîzâde Nâdirî'nin Mektupları ile ilgili olarak bkz. Uğur Öztürk, “16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasındaki Tarafgirlik ve Rekabete Dair Bir Örnek: Niksârîzâde Mahmud Efendi ve Ganîzâde Nâdirî'nin Mektupları,” *Türkiyat Mecmuası* 34/1 (2024): 467-493.

⁸² Kasım Ertaş, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-Selâtin İsimli Eserinin Tenkitli Metni*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 98-100.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb*'da ilmiye sınıfıyla ilgili görüşleri⁸³ *Nasihatu's-Selâtin*'le paralellik arz etmektedir. Bu eserinde de ilmiye sınıfını sert bir şekilde eleştirmiştir. Ona göre, zamanındaki alimler, geçmişteki büyük alimlerin sahip oldukları tevazu, sadelik ve takva gibi erdemlere sahip olmadıkları gibi onların ulaştığı ictihad seviyesi ve doğruluk mertebesinde de uzaklaşmışlardır. Bunun başlıca nedeni olarak ilmiye sınıfındaki ahlakî çöküşü göstermektedir. Kadı ve müderris gibi önemli mevkilerde bulunan kişilerin, gösterişli bir yaşam sürmeleri ve şehvet düşkünlüğü içinde olmaları, Âlî'yi derinden etkilemiştir. Âlî, gerçek bir âlimin süsünün ilim ve fazilet olması gerektiğini vurgular. Ancak kendi döneminde gözlemlediği tablo, bunun tam tersidir. Dünya malına düşkün, gösteriş meraklısı bu kimseleri "*İlimden uzak cahiller*" olarak nitelemiştir. İmam-ı Azam⁸⁴ (ö.767) gibi büyük âlimlerin sade ve mütevazı yaşamları ise, onun bu eleştirisine önemli bir örnek teşkil eder. Âlî, büyük imamlara gösterilen saygının, şeriati bilmeyen veya bilse de uygulamayan kişilere gösterilmesinin yanlış olduğunu savunmuştur. İyi bir yönetici, dünyaya düşkün olan ve ilimden uzak duran kişilere değil, ilim sahibi ve faziletli kişilere değer vermelidir. İlim ve fazilet, makam ve itibarın temel ölçütü olmalıdır. Böylece ideal alim portresi çizen Âlî'nin bu eleştirileri, günümüz için de önemli bir ayna görevi görmektedir.⁸⁵

8. Liyakat Sorunları

Türk Dil Kurumu'na göre "*Liyakat*", bir kişinin bir görevi başarıyla yerine getirebilme yeteneği, uygunluğu ve yeterliliği anlamına gelir. Bu kavram, zekâ, çalışkanlık, tecrübe gibi bireysel özelliklerin yanı sıra vatanseverlik, dürüstlük, sorumluluk gibi değerleri de içerir. Aslında liyakat kelimesi Arapça kökenli olup "*Layık olma*" anlamına gelir. Batı dillerindeki karşılığı ise "*Merit*"tir. "*Meritokrasi*" ise, toplumda yetenekli ve değerli kişilerin hak ettikleri konumlara gelmesi ve toplumun yönetiminde söz sahibi olması ilkesidir.⁸⁶

Sokullu Mehmed Paşa'nın devlet işlerini kişisel çıkarları doğrultusunda yönlendirdiğini iddia eden Âlî, isim vermeden II. Selim'i "*Sarhoşlukla*", Sokullu'yu ise "*Küstahlıkla*" suçlayarak, bu durumun Osmanlı Devleti'nde önemli bir kırılmaya neden olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Ona göre, Sokullu'nun Türk kökenli kadıları hazine defterdarlıklarına getirmesi, hazine işlerinde usulsüzlüklere ve yolsuzluğa neden

⁸³ Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ilmiye sınıfıyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Kühü'l-Ahbâr'ında Medrese ve İlmîye*, (Ankara: TÜBA Yayınları, 2021), 25-33; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nevâdirü'l-Hikem*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yazmalar Koleksiyonu, SR_000242 nolu nüsha, vr.9^b-10^a.

⁸⁴ İslâm'da hukukî düşüncenin ve ictihad anlayışının gelişmesinde önemli payı olup daha çok Ebû Hanîfe veya İmâm-ı Azam diye şöhret bulan, Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid. Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", TDV İslam Ansiklopedisi, 10 (İstanbul 1994), s. 131-138.

⁸⁵ *Mehâsinü'l-Âdâb*, 26^a-29^a.

⁸⁶ Osman Kürşat Acar, Muhammed Yusuf Ertek, *Türk Yönetim Tarihinde Liyakat*, (Ankara: Astana Yayınları, 2019), 428-429.

⁸⁷ *Mehâsinü'l-Âdâb*, vr.31^b.

olmuştur. Ayrıca, kendi adamlarını üst makamlara taşıyarak zeamet ve sancak vermesi, devlet hizmetinde liyakat ilkesinin yerini kişisel bağların almasına yol açmıştır.⁸⁸

16. yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli kaynakları arasında bulunan Peçevî Tarihi'nin müellifi İbrahim Peçevî (ö.1649), Sokullu Mehmet Paşa'nın bürokraside kendi adamlarını ve yakınlarını önemli görevlere getirmesiyle ilgili olarak yaptığı değerlendirmede, Paşa'nın akrabalarını iş başına getirmesine rağmen adalet ve liyakat ilkelerinden ödün vermediğini savunur. Peçevî'ye göre, atanan kişilerin işlerine layık olduğu Sokullu'nun hem dostları hem de düşmanları tarafından kabul edilmektedir.⁸⁹

Bu yaklaşım, Osmanlı bürokrasisinde sıkça görülen akrabalık ilişkileri ile liyakat arasındaki denge tartışmalarında önemli bir örnek teşkil eder. Ancak, Peçevî'nin ve Âlî'nin değerlendirmelerinin tamamen objektif olduğu söylenemez. Dönemin siyasi atmosferi ve Paşa'ya duydukları hayranlık veya düşmanlık, onların değerlendirmelerini etkilemiş olabilir.

Mustafa Âli, Osmanlı Devleti'ndeki kritik makamların (vezirazamlık, şeyhülislamlık, kadıaskerlik, defterdarlık, kâtiplik, bababaşılık, serdarlık ve mehâyif müfettişliği) devletin genel durumu üzerindeki belirleyici etkilerini vurgular. Ona göre, bu makamlara getirilen kişilerin tecrübe, liyakat ve ahlaki değerlere sahip olması devletin istikrarı için elzemdir. Bu makamlara liyakatsiz kişilerin atanması, devletin çöküşüne yol açabilir.⁹⁰

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr'da* “Allah size emanetleri mutlaka ehline vermenizi emrediyor” ayetiyle ifade edilen adalet emrinin, özellikle yöneticilere ve bilge vezirlere yönelik olduğunu vurgular. Ona göre, “Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu” ayetindeki “Ölçü”, adalet ve hakkaniyetin bir simgesidir. Evrenin kusursuz dengesi, adaletin en mükemmel örneği olduğundan, tüm yöneticiler bu dengeyi örnek alarak insanları adil bir şekilde yönetmeli, yetkileri liyakate göre dağıtmalıdır. Âlî, bu şekilde yönetenlerin vicdanlarının, “Dünyada Allah için adil davrananlar kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedir” hadisiyle dolup taşacağını ve yaptıkları işlerin karşılığını ahirette göreceklerini belirtir. Kısacası, Âlî'ye göre “Adil olanın değeri arttı. Zulmedenin ömrü kısaldı” sözü, adaletin önemini ve bunun sonuçlarını en güzel şekilde özetlemektedir.⁹¹

Mehâsinü'l-Âdâb'da, Sultan III. Murad döneminde gerçekleştirilen mehâyif teftişine ilişkin liyakatsiz atamalar, tarihsel bağlamda iki çarpıcı örnek üzerinden eleştirilmektedir. İlk örnek, sağır ve dilsiz olan Râre isimli bir kişinin mehâyif müfettişi olarak atanmasıdır. Âlî, Râre'yi “*Kıt akıllı*” olarak nitelendirmekte ve onun, birçok kadılığı gezip kimilerini asarak, kimilerini ise çeşitli şekillerde öldürerek uyguladığı siyaset cezalarını akıl dışı bulmaktadır. Sağırlığı nedeniyle davaları dinleyemeyecek

⁸⁸ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.51^a.

⁸⁹ İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, haz.M. Uraz, (İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968), II: 234.

⁹⁰ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.51^a-56^a.

⁹¹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 93-94.

durumda olan birinin, mehâyif teftişi gibi önemli bir görevi nasıl yerine getirdiğini sorgulamaktadır. Âlî, böylesi bir atamayı padişaha tavsiye eden kişilerin "*Din ve devlet düşmanı*" olduklarını belirterek, yaptıkları işin hesabını öteki dünyada veremeyeceklerini vurgular. İkinci örnek ise veziriazam Rüstem Paşa'nın (ö.1561) torunu Muhammed Bey'in Rumeli'ne mehâyif müfettişi olarak atanmasıdır. Genç ve deneyimsiz olan Muhammed Bey, adaleti sağlama noktasında yetersiz kalmış, şehvetine yenik düşerek sebep olduğu haksızlıklar neticesinde birçok masumun ölümüne neden olmuştur.⁹²

Mehâsinü'l-Âdâb'da, nedimlik kurumunun liyakatla olan ilişkisi ele alınarak, Osmanlı sarayında III. Murad döneminde bu geleneğin nasıl değiştiği üzerinde durulmaktadır. Osmanlı öncesi İran medeniyetinde, nedimlik görevi genellikle devlet işlerinde deneyimli, soylu ve bilgili kişilere verilir. Bu kişiler, padişahın yakın çevresinde bulunarak siyasi ve kültürel konularda rehberlik yapardı. Osmanlılar da bu geleneği benimsemiş ve III. Murad dönemine kadar nedimler genellikle bilgi, erdem ve yetenek sahibi kişiler arasından seçilmiştir. Ancak, III. Murad döneminde bu gelenekte önemli bir kırılma yaşanmıştır. Padişah, liyakat sahibi kişiler yerine cüceler, doğancılar ve tavâşî gibi sıradan kişilere yakınlık göstermeye başlamıştır. Bu durum, dönemin edebiyatçıları ve bilginleri tarafından büyük bir hayal kırıklığıyla karşılanmıştır.⁹³

Sultan III. Murad'ın yakınlık gösterdiği doğancı, Mehmed Paşa'dır. Mehmed Paşa, Ermeni kökenli bir doğancı olup, III. Murad döneminde çeşitli yüksek görevlere getirilmiştir. Paşalık rütbesine yükselene kadar padişahın musahibi olarak sarayda kalmıştır. Ancak, Beylerbeyi Vakası⁹⁴ olarak bilinen yeniçeri isyanı sonrasında

⁹² Mehâsinü'l-Âdâb, vr.53^a-54^a.

⁹³ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.59^a.

⁹⁴ Beylerbeyi Vakası (1589), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geniş çaplı ekonomik ve siyasi krizlerin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Vakanın temel sebeplerinden biri, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini derinden etkileyen yüksek enflasyon ve paranın değer kaybıdır. Akçenin değersizleşmesi ve devalüasyon, özellikle askerlerin ve yeniçerilerin maaşlarının reel olarak düşmesine yol açtı. Yeniçeriler, bu ekonomik bunalımın ve özellikle akçedeki devalüasyonun sorumlusu olarak gördükleri üst düzey yetkililere karşı hoşnutsuzluk geliştirdiler. Beylerbeyi Vakası'nda, yeniçeriler Rumeli Beylerbeyi ve başdefterdarın idamını talep ederek güçlerini açıkça ortaya koydular. Bu taleplerin kabul edilmesi, yeniçerilerin artan siyasi nüfuzunu ve saray içindeki hamilik ilişkilerine dayanan güç dengesini göstermektedir. İsyân, yeniçerilerin sadece askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda ekonomik çıkar grubu haline geldiklerinin de bir işaretiydi. Ticaret ve mali işler gibi faaliyetlere girmeleri, onları ekonomik çıkar temelli bir zümreye dönüştürmüştü. Vakanın sonuçları, Osmanlı sarayı için oldukça çalkantılı oldu. Yeniçerilerin bu isyanla kazandıkları güç, onların saraya karşı bir muhalefet odağı olarak belirmesini sağladı. Beylerbeyi Vakası, sonraki yıllarda da devam eden yeniçeri isyanlarının habercisi oldu ve askeri gücün, ekonomik sebeplerle birleşerek daha büyük siyasi sonuçlar doğurabileceğini gösterdi. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), I: 209-211; Necdet Öztürk, "Kelle İsteriz Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası", *Tarih ve Medeniyet* 28 (1996): 20-21; Burak Onaran, *Padişahı Devirmek: Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. Çev. Saadet Özen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 29-32; Levent Kaya Ocakaçan, *Geç 16. ve Erken 17. YY'da Osmanlı Devletleri'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer*

öldürülmüştür.⁹⁵ Mustafa Âlî'nin küçümseyerek bahsettiği tavâşi ise Habeşi Mehmed Ağa'dır (ö.1590). Habeşi Mehmed Ağa, Osmanlı sarayında 16. yüzyılın ikinci yarısında etkili bir tavâşi olarak öne çıkmış ve III. Murad döneminde Dârüssaâde Ağası olarak atanmıştır. Mehmed Ağa, Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra hızla güçlenmiş hem sarayın iç işlerinde hem de dış ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Bu örnekler, III. Murad döneminde saray kültüründeki değişimin ve liyakat ilkelerinin zayıflamasının göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁹⁶

III. Murad döneminde sarayda önemli bir nüfuz sahibi olan cüceler Nasuh ve Cühûd, padişahın yakın çevresinde yer alarak siyasi süreçlere doğrudan etki etmişlerdir. Özellikle devlet görevlilerinin atanmasında önemli rol oynayan bu iki isim, bu sayede büyük bir servet edinmişlerdir. Ancak, rüşvet ve yolsuzluk iddialarıyla gündeme gelen cüceler, daha sonraki yıllarda gözden düşerek hapis cezalarına çarptırılmışlardır.⁹⁷

Mehâsinü'l-Âdâb'da Sultan III. Murad'ın musahiplerinin vasıfsızlığını vurgulamak için Geylan hükümdarı Ahmed Han'ın (ö. 1600), Acem şahı Abbas bin Hudâbende'nin Geylân'ı ele geçirmesi üzerine yardım talebiyle, 1592'de geldiği İstanbul'da gördüğü muameleyi örnek vermiştir. Ahmed Han, Peygamberimizin soyundan gelen, hutbe ve sikke sahibi bir han olmasına rağmen Sultan III. Murad, ona gereken ilgiyi göstermemiş, yazarın ifadesiyle “*Hoş geldiniz, ülkemizi şereflendirdiniz*” gibi basit bir cevap bile vermemiştir. Bu durum Ahmed Han'ı ziyadesiyle üzmüştür. Âlî'ye göre padişahın bu nezaketsizliği onun kibrinden değil, iş bilir bir musahibi olmamasından kaynaklanmıştır.⁹⁸

Gelibolulu Mustafa Âlî *Kühü'l-ahbâr*'da, padişahların etrafını donatan kişilerin, yani musahiplerin önemini vurgulamıştır. Âlî'ye göre, başarılı bir yönetici, etrafını bilge ve deneyimli kişilerle çevreleyerek daha doğru kararlar alabilir. Bu yaklaşım, tarih

.....
Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016), 57-64; Uğur Öztürk, Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595), İstanbul: Dergâh Yayınları, Ağustos 2024, 48-51; Günhan Börekçi, “1589 Beylerbeyi Vak'ası Sırasında Çıkan Büyük İstanbul Yangını”, (I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran 2013); Günhan Börekçi, *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*, (Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010), 44-45; Baki Tezcan, “The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52/3 (2009): 460-504.

⁹⁵ Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*, 119-120.

⁹⁶ Berat Açıl, Habeşi Mehmed Ağa'nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri. *International Journal of Turkology*, 6, (2020), 67; Jane Hathaway, *Darıssade Ağası: Osmanlı sarayında Afrikalı Bir Güç Odağı*, çev. Tansel Demirel, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 86-87; Uğur Öztürk, *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*, 139-150.

⁹⁷ Murat Bardakçı, “Saray soytarıları, Tanzimat ilân edilince unutulup gittiler.” *Haber Türk*. 29 Ağustos 2009; Özdemir Nutku, “Cüce”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8, (İstanbul 1993), s. 105-106; Uğur Öztürk, *III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü*, 167-169.

⁹⁸ Mehâsinü'l-Âdâb, vr.85^{a-b}; Geylan hükümdarı Ahmed Han'ın hayat hikayesi ve İstanbul'da görmüş olduğu muameleyle ilgili olarak bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti'ne İltica Etmış Olan Kârkeya Hânedânından Ahmed Han Nerede Vefat Etti,” *Bellekten* 28/109 (1964): 73-83.

boyunca birçok medeniyette görülen, “*Ehil olana değer verilmeli*” prensibinin bir yansımasıdır. Âlî’ye göre Gazneli Sultan Mahmud örneği, bu görüşü destekleyen çarpıcı bir örnek teşkil eder. Gazneli Sultan Mahmud (ö.1030), Firdevsî (ö.1020) gibi önemli bir şairi himaye ederek hem kültürel bir mirasa katkıda bulunmuş hem de devletin prestijini artırmıştır. Firdevsî’nin Şahname adlı eseri, Sultan Mahmud’un adını ve başarılarını ölümsüzleştirerek, onun sadece bir fatihten öte, aynı zamanda bir kültür medeniyeti inşasına önem veren bir hükümdar olduğunu göstermektedir. Ancak, Sultan Mahmud’un maddi mirası, zamanın akışı ve çeşitli istilalar nedeniyle büyük ölçüde yok olmuştur. Bu durum, şahsiyetlerin kültürel miras üzerindeki etkilerinin somut ve maddi unsurlarla sınırlı olmadığını göstermektedir. Sultan Mahmud gibi büyük bir hükümdarın asıl mirası, fikirleri, yaptıkları ve bunların gelecek nesillere aktarılmasıdır. Firdevsî’nin Şahname’si, bu bağlamda, Sultan Mahmud’un en önemli ve kalıcı eserlerinden biri olarak kabul edilebilir.⁹⁹

---

⁹⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-ahbâr*, haz. Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), I: 87-88.

Sonuç

Bu çalışmada, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Mehâsinü'l-Âdâb adlı eserinde, Sultan III. Murad dönemine yönelik eleştiriler detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Âlî, dönemin Osmanlı yönetim sistemindeki çöküşün ana nedenlerini rüşvet, liyakatsiz atamalar ve saraydaki ahlaki yozlaşma olarak tanımlamaktadır. Eser, özellikle Sultan III. Murad'ın altın ve gümüş biriktirme tutkusu, devletteki yüksek makamlara liyakatsiz kişilerin atanması, saray çevresindeki kişilere ayrıcalık tanınması ve ilmiye sınıfındaki ahlaki çöküş gibi meseleler üzerinde durmaktadır.

Âlî'nin eleştirileri, III. Murad'ın, devletin mali kaynaklarını eğlence ve keyfi harcamalara yönlendirdiğini ve bunun devletin ekonomik istikrarını sarstığını göstermektedir. Padişahın, müzisyenler ve komedyenlere cömertçe bağışlar yaparken, devlet adamlarını ve askeri sınıfı ihmal etmesi, yönetim kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Bu tutum, Osmanlı Devleti'nin merkezden uzak bölgelerde otorite kuramamasına, ordu ve bürokrasideki yozlaşmaya yol açmıştır.

Rüşvetin yaygınlaşması ise devlet işleyişinin adalet ve liyakat ilkelerine zarar vermiştir. Âlî, özellikle üst düzey yönetici atamalarında rüşvetin belirleyici bir rol oynadığını, memuriyetlerin ehil olmayan kişilere satıldığını vurgulamaktadır. Bu, devletin yönetim kademelerinde yetersiz ve deneyimsiz kişilerin yer almasına ve halkın güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Rüşvet, Osmanlı devlet yapısında derin bir yozlaşmayı beraberinde getirirken, bürokrasideki bu ahlaki çöküş, dönemin önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlmiye sınıfındaki bozulma da Âlî'nin eleştirilerinin merkezindedir. Âlî, kadılar ve müderrisler gibi önemli görevlerdeki kişilerin ahlaki çöküntü içinde olduğunu, dini ve hukuki görevlerini kişisel çıkarları için kullandıklarını belirtmiştir. Kadıların, halktan haksız yere vergi toplaması ve şariat kurallarını hiçe sayarak haksız kazanç sağlaması, toplumsal huzursuzluğu artırmış ve Osmanlı adalet sisteminin temelini sarsmıştır. Âlî'ye göre, ilmiye sınıfı, Osmanlı devletinin en temel ahlaki ve yönetsel dayanaklarından biri olmasına rağmen, bu sınıfın yozlaşması, toplumsal düzenin çökmesine yol açan faktörler arasındadır.

Sultan III. Murad'ın devlet sırlarını ifşa etmesi ve saray entrikalarını teşvik etmesi de Âlî'nin eleştirilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Padişahın, vezirler arasındaki çekişmeleri körüklemesi, devlette istikrarsızlık yaratmış, bu da Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarla başa çıkma kapasitesini zayıflatmıştır. Âlî, bu entrikaların, önemli askeri ve siyasi kararların alınmasını engellediğini ve devletin zayıflamasına katkı sağladığını savunmaktadır.

Âlî'nin, Sultan III. Murad'ın yönetiminde liyakat ve adalet ilkelerinin terk edildiğini vurgulaması, modern yönetim teorileri açısından da dikkate değerdir. Padişahın liyakatsiz kişilere verdiği yetkiler, devlette geniş çaplı bir yozlaşmayı tetikleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybetmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Âlî'nin eleştirileri, sadece Osmanlı tarihi için değil, aynı zamanda modern devlet yönetimi açısından da önemli dersler içermektedir.

Bu bulgular, Osmanlı yönetim yapısındaki zayıflıkların devletin genel çöküş sürecine nasıl etkide bulunduğunu göstermektedir. Çalışmada elde edilen bulgular, rüşvet ve liyakat eksikliğinin devlet yönetiminde yarattığı krizlerin, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerini derinden etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu durumun sadece dönemsel bir sorun değil, devlet yönetiminde evrensel bir problem olduğunu göstermektedir.

Son olarak, bu çalışmanın bulguları, Osmanlı bürokrasisi ve devlet yönetimi üzerine yeni araştırmalar için önemli bir başlangıç noktası sunmaktadır. İlimiye sınıfının ahlaki çöküşü, devlet yönetiminde liyakat ilkelerinin terk edilmesi ve saray entrikalarının Osmanlı devlet yapısına etkileri gibi konular, ilerleyen araştırmalar için derinlemesine incelenmelidir. Ayrıca, rüşvetin Osmanlı toplumundaki uzun vadeli etkileri, halkın devlete olan güveni üzerindeki yansımaları ve bu durumun toplumsal yapıya etkileri üzerine yapılacak çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetsel sorunlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

Kaynakça

- Acar, Osman Kürşat ve Ertek, Muhammed Yusuf. *Türk Yönetim Tarihinde Liyakat*. Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Açıl, Berat. “Habeşî Mehmed Ağa’nın (ö. 1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri.” *International Journal of Turkology* 6 (2020): 67-83.
- Aktepe, M. Münir. “Damad İbrâhim Paşa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 441-443.
- Akyıldız, Ali. “Valide Sultan.” TDV İslam Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), 494-499.
- Alvan, Türkan. “Devrinden Seyrine Sultan III. Murad’ın Kitâbü’l-Menâmât’taki Mektuplarına Dair Bazı Tespitler.” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 3 (2014): 27-60.
- Alvan, Türkan. “1582 tarihli yeni bir surname metni: Akşemseddin’in torunu Kadîmî’nin sûr-nâmesi.” *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 25 (2020): 1-77.
- Atalay, Ali Adil. *Seyyid Nizamoğlu*. İstanbul: Can Yayınları, 1976.
- Aydın, Ahmet. *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Kühü’l-Ahbârının IV. Rûknünün Kaynakları*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2023.
- Aydın, Mahir. “Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar.” *Bellekten* 65 (2001): 623-636.
- Aykut, Nezihî. “Damad İbrâhim Paşa”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 440-441.
- Bardakçı, Murat. “Saray soytarıları, Tanzimat ilân edilince unutulup gittiler.” *Haber Türk*, 29 Ağustos 2009.
- Börekçi, Günhan ve Öztürk, Uğur. “Gazanfer Ağa Medresesi’nin Açılışı ve Seyfizâde Ahmed Efendi’nin Müderris Atanmasına Dair Seyyid Lokman’ın Manzumesi: Yeni Nüsha ve Metin.” *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023): 1-62.
- Börekçi, Günhan. “1589 Beylerbeyi Vak’ası Sırasında Çıkan Büyük İstanbul Yangını.” I. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu’nda Sunulan Bildiri, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 29 Mayıs-1 Haziran 2013.
- Börekçi, Günhan. “*Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*.” Doktora Tezi, The Ohio State University, 2010.
- Calis, Richard. “The Lutheran experience in the Ottoman Middle East: Stephan Gerlach (1546–1612) and the history of Lutheran accommodation.” *The English Historical Review* 139/596 (2024): 94-125.
- Çavuşoğlu, Halime. “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud’un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 63 (2019): 377-402.
- Çerçi, Faris. *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü’l-Ahbar’ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Dervişoğlu, Elif. “*III. Murad dönemi devlet adamlarından Ferhad Paşa*.” Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2021.
- Dokuzlu, Emrah. “*Alâî B. Muhibbî Eş-Şirâzî’nin “Düstûru’l-Vüzerâ” İsimli Siyasetnâmesinin Metin ve Tahlili*.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

- Durak, Necdet ve Tortuk, Bilgehan Bengü. “İbn Haldûn’u Yeniden Okumak: Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Siyaset Felsefesi Bağlamında XVI. Yüzyıl Osmanlı Siyaset Felsefesi Paradigması.” *Dört Öge Dergisi* 5 (2014): 127-148.
- Emecen, Feridun. “Devre Çıkma.” TDV İslam Ansiklopedisi, 9 (İstanbul 1994), ss. 250-251.
- Ertaş, Kasım. “*Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Nasîhatu’s-Selâtin İsimli Eserinin Tenkitli Metni*.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Fetvacı, Emine. *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Fleischer, Cornell H. *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*. Çev., Ayla Ortaç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Gafarov, Anar. “Tûsî, Nasîrüddin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), ss. 442-445.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Kühü’l-ahbâr*. Hazırlayan: Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Nevâdirü’l-Hikem*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Koleksiyon no: SR_000242.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyâfet Sofraları (Mevâidü’n-nefâis fî kavâidi’l-mecâlis)*. Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1978.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Mehâsinü’l-Âdâb*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Koleksiyon no: 04224.
- Genç, Mehmet. “İltizam.” TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), ss. 154-158.
- Gerlach, Stephan. *Türkiye günlüğü*. Çev., Türkiş Noyan. 1. cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Güleç, İsmail. “Sürûri, Muslihuddin Mustafa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 38 (İstanbul 2010), ss. 170-172.
- Hathaway, Jane. *Darüssade Ağası: Osmanlı sarayında Afrikalı Bir Güç Odağı*. Çev., Tansel Demirel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- İbrahim Peçevî. *Peçevi Tarihi*. Hazırlayan Murat Uraz. 2. cilt. İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Kühü’l-Ahbâr’ında Medrese ve İlmiye*. Ankara: TÜBA Yayınları, 2021.
- İlgürel, Mücteba. “Celâlî İsyanları.” TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss. 252-257.
- İpşirli, Mehmet. “Ferhad Paşa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 12 (İstanbul 1995), ss. 383-384.
- İpşirli, Mehmet. “İlmiye.” TDV İslam Ansiklopedisi, 22 (İstanbul 2000), ss. 141-145.
- İpşirli, Mehmet. “Kalemiye.” TDV İslam Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 248-249.
- İpşirli, Mehmet. “Koca Sinan Paşa.” TDV İslam Ansiklopedisi, 26 (İstanbul 2002), ss. 137-139.

- Selânikî Mustafa Efendi. *Târîh-i Selânikî*. 1. Cilt. Hazırlayan Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. 2. cilt. Hazırlayan Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- İsen, Mustafa. *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Kaplan, Mahmut. *Hikmet şairi Yûsuf Nâbî*. Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.
- Kaya, Eyüp Said. "Sinan Efendi." TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 228-229.
- Kitâb-ı Müstetâb. Yayınlayan Ali Yücel. Ankara, 1983.
- Kuru, Mehmet. *Osmanlı'nın Para ile İmtihanı*. İstanbul: Fol Kitap, 2022.
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III." TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara 2020), ss. 172-176.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Nutku, Özdemir. "Cüce." TDV İslam Ansiklopedisi, 8 (İstanbul 1993), ss. 105-106.
- Ocakaçan, Levent Kaya. "*Geç 16. ve Erken 17. YY'da Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi*". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Onaran, Burak. *Padişahu Devirmek: Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. Çev., Saadet Özen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi* 9/1 (1976): 95-107.
- Osman-zâde Ahmed Tâib. *Telhîs-i Mehâsinü'l-Âdâb*. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, Koleksiyon no:1510.
- Önal, Ahmet. "*Koca Sinan Paşa'nın hayatı ve siyâsî faaliyetleri (1520?-1596)*." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Özcan, Abdulkadir. "Hadım Hasan Paşa." TDV İslam Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), ss. 5.
- Özcan, Ruhi. "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (2005): 237-266.
- Öztürk, Murat. "Klasik Türk Edebiyatında Padişahlara Yapılan Yergiler." *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/1 (2013): 2143-2164.
- Öztürk, Necdet. "Kelle İsteriz Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası." *Tarih ve Medeniyet* 28 (1996): 20-21.
- Öztürk, Uğur. "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasındaki Tarafgirlik ve Rekabete Dair Bir Örnek: Niksârîzâde Mahmud Efendi ve Ganîzâde Nâdirî'nin Mektupları." *Türkiyat Mecmuası* 34/1 (2024): 467-493.

- Öztürk, Uğur. "III. Murad'a sunulmuş üç kaside: Kâmi, Nâli ve Mehmed Suûdî Efendi'nin Kasideleri." *HikmetAkademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 7/14 (2021): 259-281.
- Öztürk, Uğur. *Osmanlı Dünyasında Himaye İlişkileri ve Yazılı Kültür Sultan III. Murâd Devri (1574-1595)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2024.
- Özgen, Elif. "Grand Vizier Koca Sinân Paşa and Factional Politics in the Court Of Murad III." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Pir Mehmed Dede. (t.y.). Ketebe. <https://www.ketebe.org/sanatkar/pir-mehmed-dede-719> (Erişim tarihi: 09/07/2024).
- Sahillioğlu, Halil. "Esedî", TDV İslam Ansiklopedisi, 11 (İstanbul 1995), ss. 368-369.
- Sahillioğlu, Halil. "Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri I (1591 Lehistan Sulhunda İngilizler ve Yahudiler)." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 20 (1969): 29-33.
- Saiyaf, Hasan. *Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme-metin)*, Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018.
- Sevinç, Necdet. *Osmanlılarda sosyo-ekonomik yapı*. 1. cilt. İstanbul: Kutsun Yayınevi, 1978.
- Şahin, Esmâ. "Hamilik Faaliyetleri Çerçevesinde Gazanfer Ağa (ö. 1603)'ya Yazılan Manzumeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019): 168-193.
- Şeker, Mehmet. *Gelibolulu Mustafa Âli ve Mevâ'idü'n-Nefais Fî-Kavâ'idi'l-Mecâlis*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz." TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss. 20-24.
- Şirinov, Agil, "Tûsî, Nasîrüddin." TDV İslam Ansiklopedisi, 41 (İstanbul 2012), ss. 437-442.
- Tezcan, Baki. "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52/3 (2009): 460-504.
- Tosun, Necdet. "Seyyid Nizamoglu." TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 73-74.
- Tülücü, Süleyman. "Hâtim et-Tâi." TDV İslam Ansiklopedisi, 16 (İstanbul 1997), ss. 472-473.
- Tümer, Günay. "Bîrûni." TDV İslam Ansiklopedisi, 6 (İstanbul 1992), ss. 206-215.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan Kârkeya hânedânından Ahmed Han nerede vefat etti." *Bellekten* 28/109 (1964): 73-83.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe." TDV İslam Ansiklopedisi, 10 (İstanbul 1994), ss. 131-138.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Câhiz." TDV İslam Ansiklopedisi, 7 (İstanbul 1993), ss. 24-26.
- Yılmaz, Fikret. *İstanbul'da Siyasal Olaylar Kronolojisi (1453-1826). Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. <https://istanbultarihi.ist/40-istanbulda-siyasal-olaylar-kronolojisi-1453-1826>, Erişim Tarihi: 19.08.2024.
- Yılmaz, Savaş. "III. Murat Döneminde Yaşanan Malî Buhranların Toplumsal Suçlar Üzerindeki Etkileri." *Kare Dergi* 6 (2019): 53-87.
- Wood, Alfred C. *Levant Kumpanyası Tarihi*. Çev., Çiğdem Erkal İpek, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.